

МАКСИМ ВАЛЬО

**СКИТАЛЬСЬКИМ
ШЛЯХОМ**

МАКСИМ ВАЛЬО

СКИТАЛЬСЬКИМ ШЛЯХОМ

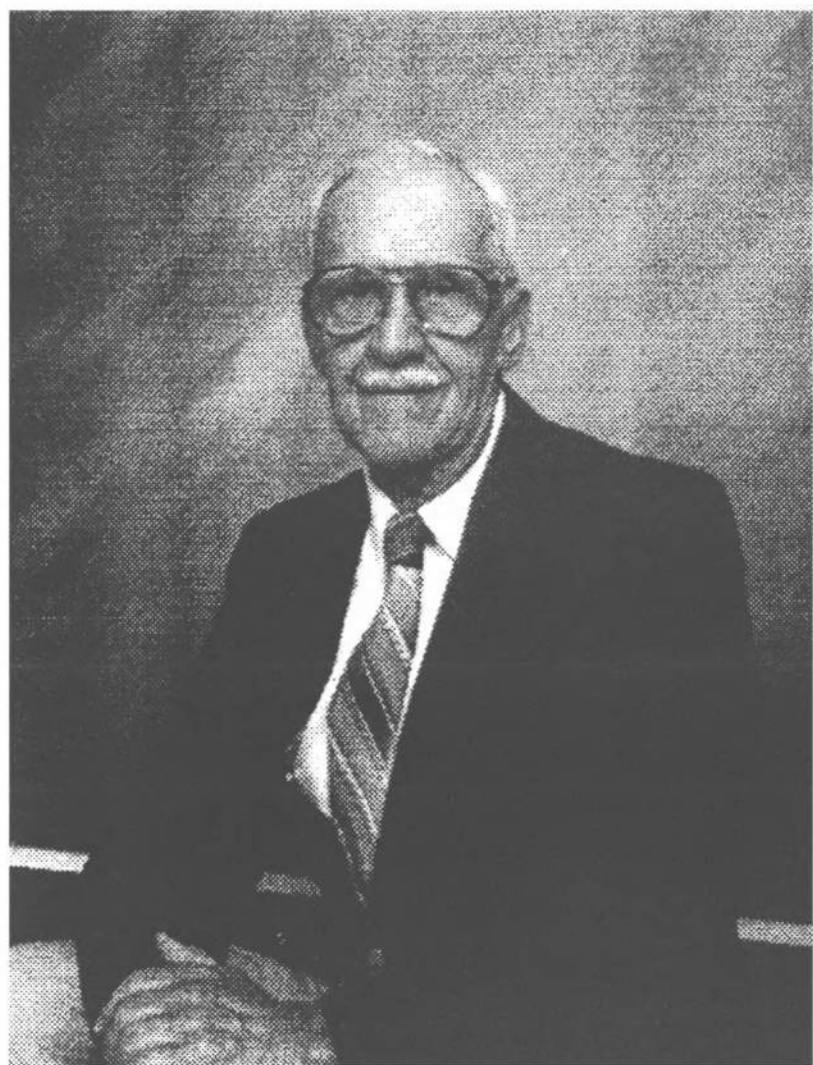
АРИЗОНА * 1997

MAKSYM WALO

**A REFUGEE'S
JOURNEY**

**Copyright © 1997 by Maksym Walo
All Rights Reserved**

Printed in the USA

**Мої улюбленій покійній дружині Парасі
І донечкам
Гені, Лесі та Марії
присвячую.**

ДОБРА ПАМ'ЯТЬ ПРО ТЯЖКЕ І СКЛАДНЕ МИНУЛЕ...

Беручи до рук книжку не професійного письменника, а людини, яка тільки хотіла поділитися з іншими своїм пережиттям, мимоволі не можеш позбутися думки, що намарне витрачатимеш свій час, то може не варто й заглядати до неї. Але це помилкове відчуття, бо як кожна квітка має свій аромат, свій колір, як кожна пташка має свій голос і спів, так і кожна людина має свій особливий світ, хоч він багато в чому і подібний до інших. Власне, подібними є тільки обставини, в яких виростає, живе і діє людина, а внутрішній світ, переживання, особисті почування – вони тільки її. І тому кожна книжка, яку створив хтось, хто б він не був, є чимось переживанням, внутрішнім заглибленням і одкровенням, бо без цього всього немає творчості.

У багатьох прекрасних творах оспівані різні епохи, в тому числі чимало написано книжок про наші Визвольні Змагання, Другу світову війну. Та, напевно, не перестануть ці теми бути актуальними, поки живі очевидці й учасники, які, кожен зі своєї точки зору, з свого пережиття хочуть оцінити ці часи і події.

А коли ще людина не тільки вмів констатувати події, а наділена талантом бачити красу світу і вмінням цікаво розповідати, то кожна подія в її інтерпретації набуває літературного забарвлення, публіцистичного звучання і стає цікавою для кожного.

Нині ми разом з тобою, читачу, відкриваємо книжку "Скитальським шляхом", живу розповідь про власне життя Максима Валя, написану легко і просто, ніби дзюрчання води в гірському потічку на Бойківщині, звідки родом автор. Максим Вальо народився в селі Довгому, що розкинулося між горами Карпатами, понад рікою Стрий. Отже, будучи бойком від роду, автор упродовж цілого свого життя ніс гордо свій родовід і найкращу пам'ять про свої рідні гори та село.

Вчитуючись у рядки сторінок, мимоволі переймаєшся симпатією до героїв книжки – простих бойків з високих Карпат, ширих і приязних, чесних і гостинних, які шанували кожного, хто загостив до їхньої хати. Вони тяжко

працювали на своїх полях, дехто, як і батько автора, окрім того, мав щоденну працю у копальнях нафти на Уричі, за п'ять кілометрів від дому. Кожен знає, що це було нелегке життя, але автор умів розказувати про це так невимушено легко, що навіть те важке життя здається в якійсь мірі ідеальним, як це, фактично, здається самому авторові з віддалі часу, і кожному з нас, коли пригадуємо своє дитинство. "Прийшла непомітно весна. Стопилися сніги, і льоди на річці поплили на схід. Але на деяких верхах ще білили сніги і віяло холодним вітром. Я бігав надвір бавитися з дітьми, а як змерз, прибігав до хати, сідав коло печі, де мама варила їсти, і грів босі ноги. Мама давала мені чорного хліба і горня молока, що мені дуже смакувало, і я почувався щасливим". Або "Осінь у Карпатах дуже гарна, і ми з братом бігали цілими днями. А коли помучилися від біганини і забав, сідали коло дороги і задивлялися на село в долині, на далекі поля і гори, що височіли над селом. Видно було, як люди працювали на полях, як пастухи пасли худобу на пасовиську коло ріки і як яструби кружляли у повітрі". Справді, цей спогад милий для кожного, хто народився і виріс у Карпатах, бо такими були незабутні дитячі роки багатьох малих бойків.

Здається, неможливо є через багато-багато років, пройшовши важкими дорогами життя, пам'ятати все до дрібниць. Та Максим Вальо, володіючи мистецькою пам'яттю і будучи наділений від природи письменницьким даром, зберіг у пам'яті і серці так багато деталей з дитинства, юности, з років війни та з подальших життєвих доріг, що перед читачем постає ніби не автобіографічна розповідь, а публіцистично-художня, коли людина творить твір з узагальнення і з домислення подій. Крок за кроком, ми йдемо стежками автора, то піднімаючись, то падаючи, то переживаючи, то усміхаючись. Ось прийшла Червона армія в жовтні 1939 року, вітаючи селян "Здрастуйте, крестьяне!" і розповідаючи казочки про чудове життя на сході. А невдовзі люди впевнилися, що це не приятелі прийшли, а вороги. Автор через щирю бойківську вдачу мало не потрапив до в'язниці, не вмючи збрехати, що любить советську владу, коли його про те спитали. Максим Вальо так само щиро розповідає про цей період, вживаючи бойківську фразеоло-

логію, наприклад: "Вони між собою щось говорили і дивилися на мене погано, ніби я їм маму зарівав".

Життєва дорога веде автора крізь бурі і хуртовини. Не завжди вони нотовані в документах часу, як, скажімо, дитяча пошесть в бойківських селах, що викосила третину дітей у с. Довгому і сотки в інших селах. Це лютував кір і не було на нього поради. Або велика повінь у серпні 1941 року, яка зруйнувала села, немов у світовий потоп, або під час землетрусу: "... над нами обірвалася гора. Десь по півночі нас розбудив сильний гуркіт каміння, що з великою силою вдаряло в хату... Я бачив, як у хаті потріскала земля і ціла хата почала перевертатися вікнами до неба... Було трудно вийти з того обриву, бо всюди утворилися глибокі розколини в землі... Того ранку вода досягнула 16 метрів над рівнем ріки..." Це – історичні факти, і їм нема ціни як свідченню очевидця. Не так багато писано про Службу Праці при німцях. А тут автор малює нам цілі епізоди зі свого перебування на Службі Праці, характери людей, з якими довелося там зустрічатись, порядки, яким треба було підкорятись. Звідти автор потрапляє до Дивізії "Галичина" і звідти починаються його воєнні митарства. У першому ж бою Максим був важко поранений і потрапив до воєнного шпиталю, що, власне, і зберегло йому життя надалі, бо він не потрапив у котел під Бродами. Про трагедію під Бродами він дізнається, уже вийшовши з шпиталю.

Без патосу і водночас без пониження розповідає автор про дальший шлях через Німеччину, табори, через голод і холод, про втечу з советського потягу, який віз його, серед інших нещасливців, на "родину". Про останній місяць війни автор розповідає вже нібито переписане десятки раз, а все одно свіжо, по-своєму привабливо і безпосередньо.

Нелегкий шлях стелився і після війни, коли треба було засвідчувати свою особу, уникаючи інформації про те, що служив в Українській Дивізії. Знайшлося і кохання в особі Ліди Сокальської, та непевні часи завадили здійснитися подружжю.

Великий смуток, а водночас і гордість, викликають розповіді Степана, односельчанина автора, який служив в УПА, втратив батька, який загинув героїською смертю, потрапив у полон до советів, був засуджений до смертної

кари, чудом врятувався і, пройшовши через табори ДП, знайшов своє родинне щастя і виїхав до Австралії. Як багато характерного для всіх українців того часу в особах цих двох хлопців – Степана і Максима. Вони були вірні своїй землі, своєму народові, щиро вірили в Бога і, пройшовши, як кажуть, сім кругів пекла, вижили і врятувалися. Вижили для того, щоб розказати світові про свій улюблений і нескорений, а тепер вже вільний край – свою Українську Державу, про героїзм своїх друзів-націоналістів, про Господню допомогу в крайні хвилини життя, що й зробив автор, написавши цю книжку. Автор є настільки точним і відповідальним, що повважав за обов'язок подати всі дані про осіб, яких знав, куди вони поділися і де опинилися. Так само подав він і точні дати та дані про дальші події в Дивізії "Галичина", аж до звільнення усіх з полону, що сталося у вересні 1948 року, в Англії.

Документальна повість "Скитальським шляхом" не претендує на мистецьку довершеність, вона написана так просто, як людина тільки може розповідати. Але як приємно читати ці прості, короткі рядки, як погідно на душі від щирости автора, від його скромности. Він ступає крок за кроком услід за своїм життям уже не як особа, яка розповідає про себе, а як людина, яка аналізує життя зі сторони, вглядаючись у пережите добрим оком, без кривди і фальшу. Він – це пам'ять, добра пам'ять про важке і складне минуле.

Книжка "Скитальським шляхом" – безпретензійна розповідь очевидця про багато подій, які пронеслися над бойківськими Карпатами в двадцятому сторіччі. І тому вона стане добрим доповненням до історії краю.

Нью-Йорк, квітень 1997

Любов Дмитришин-Часто,

член Спілки Письменників і
Спілки Журналістів України

ВСТУП

Думка написати спомини зродилася несподівано – у грудні 1969 року, коли я їхав на свято до родини в Колорадо. Того літа ми переїхали до Денверу, але я працював ще у Дітройті, а на Різдво вирішив поїхати до родини, щоб провести свята разом.

Дорога далека і подорож автобусом триває дві доби. В Чикаго ми взяли більше пасажирів і опівночі відїхали на захід. Вночі люди дрімали, а як розвиднилося – пробуджувалися, оглядали околиці і починали розмови. Коло мене сидів гарно одягнений мужчина середнього віку. Він чемно привітався:

– Мое ім'я – Джім О'Гара. Я – професор економіки в Іллінойському університеті і їду в Лос Анджелос на свята до дочки.

Я відповів, що також їду на свята до родини в Денвер, а потім назвав своє ім'я. Його зацікавив мій акцент і він продовжував:

– Мої батьки приїхали з Ірландії до стейту Нью-Йорк, коли я ще був малим. Я – ірландець, а якої національності ви?

– Я – українець. Не знаю, чи ви чули про такий народ.

– О, Юкрейн! Це південна частина Росії. Пригадую, бачив на мапі...

Я не дивувався, бо привик, що досить часто чужинці ототожнюють нас з росіянами, але тому що він був освіченою людиною, вирішив поправити його:

– Ні, Україна – це не частина Росії. Це окрема країна з 50-мільйоновим народом, зі своєю історією і культурою.

– Пробачте мені, – сказав здивований ірландець. – Хоч я багато читав, але не знаходив нічого про ваш народ. Чи можете мені дещо розказати?

– Добре, якщо вас цікавить, я розкажу про мій народ, звідки я походжу, що бачив, що пережив.

Несподівано розмова перейшла у довге оповідання, що тривало цілий день. Коли я хотів перервати розповідь, щоб не морочити йому голову, він просив продовжувати. Довелося розказати все до кінця.

РІДНЕ СЕЛО

Далеко звідси, на схід, коли переїхати Атлантику і Західню Європу, лежить мій рідний край. У горах Карпатах знаходиться село, де я народився і де пройшли мої молоді літа.

Бідні там люди і бідна земля, але для мене це найкраще село на світі. Село Довге над Стриєм. Розташоване воно на висоті 600–700 метрів над рівнем моря (близько 2,000 стіп) і розкинулось по обидва боки ріки Стрий. Село велике і тягнеться більш як на 15 кілометрів (майже 10 миль), а присілки в ярах заходять далеко в гори.

Населення до війни було близько трьох тисяч мешканців, а по війні впало до двох тисяч. Зайняття: обробіток землі, плекання худоби, переважно овець, і заробітки. Через брак землі люди йшли на роботу – рубали ліс у Зубриці, будували нафтові вежі у Бориславі та Східниці.

Клімат континентальний – гостра зима і гаряче літо. Вліті у село приїжджало на вакації багато туристів з довколишніх міст і містечок, яких звали літниками. Вони трохи допомагали бідній економіці села.

Довге засноване у XVI столітті. Там похований видатний письменник і мистець Корнило Устиянович (1839–1903).

Кравиди села і околиці виглядали чудово. Хати під солом'яними стріхами були заховані в садах, а в центрі села височіли дві церкви дерев'яні з потрійними банями і високими дзвіницями коло них. Дякі будинки були покриті гонтами або цинковою бляхою. В них жили заможніші люди.

На лівому березі ріки проходив гостинець, а на правому була залізнична колія. Там щодня, крім неділі, їздила вузькоторова “колвійка” і возила дерево з гір до тартаків у Синевідську.

За селом простягалися орні поля – в долині, коло ріки, і на лагідних схилах гір. Вище, над полями, були сіножаті, а там далі, на верхах гір, тягнулися великі ліси буків і смерек. Лісам на південь від села не видно було кінця, і вони, мабуть, тягнулися аж до чеської границі. На

південний схід, за верхами, що знімалися над селом, видно було вищі гори, що синіли вдалині.

Люди в селі були працюваті, чесні і гостинні. Дуже вшановували, коли хтось зайшов у хату, і гостили чим могли. На жаль, неграмотність серед селян була велика. Причина в тому, що Польща понасаджувала шляхту, дала їм фільварки по селах, а люди мусіли на них працювати. Шкіл не будували, лише корчми, бо темний народ був більш послушний і ліпше працював для дідичів на фільварках.

Після поділу Польщі прийшла Австрія, але система не змінилася, і пани далі були панами. Неграмотність, брак землі і визискування робили життя селян дуже тяжким. Тільки віра в Бога і звичаї тримали народ на дусі.

ДИТЯЧІ РОКИ

Перші спомини з мого дитинства... Пам'ятаю, коли мені було чотири роки, народився брат Андрій.

Була зима, січень 1924 року. Надворі повною силою шаліла снігова буря. Настав вечір. Вітер жалібно скиглів у вікнах, а на шибах мороз вимальовував чудові візерунки. В хаті блідо світила нафтова лямпа і було дуже душно. Я бачив, як мама лежала в ліжку, а коло неї сидів батько і його велика тінь відбивалася на стіні, неначе якийсь образ. Потім прийшла незнайома жінка і щось говорила до мами, а відтак на лавку коло ліжка поставила посудину з водою і білі полотняні рушники. Тато розложив бамбетлю (розсувне ліжко), накрив коцом і сказав, щоб я спав. Хоч лямпа горіла повним світлом, зігрівшись під накривалом, я швидко заснув.

Мене розбудив крик мами, що повторювався щохвилини. Потім я побачив одним оком з-під накривала, як ця чужа жінка піднесла щось синього кольору, що виглядало як облуплений завць. Я почув плеск по голому тілі і раптом – плач дитини. Не міг збагнути, що діється в нашій хаті. Сховавшись під коц, я знову заснув.

Наступного дня мама сказала, що я маю братчика. Немовля лежало коло неї дуже тихо, і мама кормила його грудьми. Назвали його Андрієм. Всі бавили його і брали на руки, а про мене ніби забули. Спочатку я був трохи заздрісний, але як тільки він став усміхатися і махати

руками, коли я підходив до нього, то почав його любити і бавитися з ним. Пізніше він трохи підріс, рачкував по долівці і ховався під стіл.

Прийшла непомітно весна. Стопилися сніги, і льоди на річці поплили на схід. Але на далекіх верхах гір ще білили сніги і віяло холодним вітром. Я бігав надвір бавитися з дітьми, а як змерз, прибігав до хати, сідав коло печі, де мама варила їсти, і грів босі ноги. Мама давала мені чорного хліба і горня молока, що мені дуже смакувало, і я почувався щасливим.

Пізніше потепліло, і мама йшла в поле, а я пильнував Андрійка. Я мав великі труднощі, бо не знав, як ходити коло дитини, але мама показала мені, як переповити і приготувати пляшку з молоком, і тоді вже не було клопоту, тільки часом добре намучився.

Наше родинне життя проходило спокійно, але батьки працювали тяжко, щоб щось придбати і поліпшити життя. Батько працював у копальні нафти на Уричі і щодня ходив пішки п'ять кілометрів до роботи і назад. Взимі було тяжко пробиватися через сніги до праці на друге село.

Наша хата була дуже стара і не мала комина. З нами жили ще три батькові брати, нежонаті, що працювали на господарці. Було дуже тісно, і батько мусів будувати нову хату. Закінчили її навесні 1926 року, і ми перебралися відразу до нової, а стрії залишилися у старій. Хоч нова хата теж була під стріхою, але була простора і мала комин. Для мене виглядала як палата.

В новій хаті життя наше полегшало. Мені добігало шість років, а Андрій мав два. Ми дуже дружили і він мене завжди слухав та бавився зі мною. У неділю батько був вдома, і ми ходили до церкви, а по обіді вліті він брав нас у поле, далеко за селом, оглядати, який буде врожай. Всього поля у нас було моргів два (приблизно 10 акрів). Навколо стелився запах доспілого збіжжя і свіжої трави. Легкий вітерець доносив з гір запах смоли і квітів з далекіх полонин. Чути було голос сопілки – там пасли вівці пастухи. Небо було синє і чисте, а свіже повітря розпирало груди. Мені так подобалася ота краса природи, і здавалося, що, мабуть, більшої краси і в небі нема. Увечорі ми вертали додому, а мама вже чекала нас з вечерею.

Восени 1926 року я повинен був іти до школи, але

школа була за рікою, а через ріку не було моста. Того ж року почали будувати міст, але закінчили аж на другий рік, і я до школи не пішов. Аж пізніше, десь у листопаді, батько післав мене до одного господаря, що вчив азбуки у своїй хаті.

Осінь у Карпатах дуже гарна, і ми з братом бігали цілими днями. А коли помучилися від біганини і забав, сідали коло дороги і задивлялися на село в долині, на далекі поля і гори, що височіли над селом. Видно було, як люди працювали на полях, як пастухи пасли худобу на пасовиську коло ріки і як яструби кружляли у повітрі.

Часом ми, як звичайно діти, робили шкоду сусідам і клопіт батькам. Одного дня, коли літо проминуло, ми зайшли в сусідський город і бавилися гарбузами. Котити гарбузи по рівній землі було тяжко, і ми позносили їх та поскладали коло дороги, де були стрімкі дебрі. Там пускали гарбузи вдолину, вони набирали розгону і підскакували як зайці, а коли натрапляли на камінь, то "вибухали", розриваючись на малі куски. Ми мали багато втіхи і такою забавою знищили з 20 гарбузів. Сусід довідався, що це була наша робота, і батько мусів заплатити шкоду. За те я добре дістав на "сидження" і не міг кілька днів сідати, а на Андрія тільки насварили, бо він був маленький. Покарання мене нарозумило, і ми старалися не робити більше шкоди, бо нам це аж ніяк не виплачувалося.

Я – ШКОЛЯРІ

У листопаді 1927 року батьки післали мене до школи. Не була це правдива школа, така як за рікою, а тільки один господар навчав у своїй хаті. Ходило нас зо шестеро. Багато він не знав, бо мав лише п'ять сільських кляс, але ми навчилися трохи читати буквар, писати і рахувати. Поки ще не було снігу, ми любили йти до школи, на гору, за потоком, бо це було для нас щось нового.

Наш учитель старався наслідувати правдиву школу і тримав строгу дисципліну. Якщо хтось з нас не зробив задачі або збиткував під час науки, то учитель бив лінійкою по долоні. Часом, як наш учитель затягнувся з роботою і мусів молотити збіжжя, науку перебирала його дочка Маруня, яка мала 10 років. Ми любили, коли вона

вчила, бо як була по долоні, то не так боліло.

У грудні випало багато снігу, понадувало великі замети, і було тяжко дібратися до учительової хати. Тоді учитель приходив до нашої хати і давав мені задачі, аж поки поправилася погода. Так за наукою пройшла зима і весна 1928 року. На початку червня ми дістали свідоцтва про закінчення першої кляси.

Будівництво мосту в селі проходило успішно. Цементові вежі по обох боках ріки з високими залізними стовпами були готові. Потім грубезні линви примонтували до стовпів і протягнули на другий бік ріки. По боках провели тонші линви, що служили поруччям мосту, а навскіс, від верхків стовпів до середини, проходили знову грубі линви, що підтримували його стабільність. На кінці будови покладено на линви грубі дубові дошки, і міст був готовий. Люди звали його "лавка". Міст був великим досягненням для нашого села, бо нарешті воно злучилося разом. Перед тим село було розділене. В суху погоду легко можна було перебрести, але як випали дощі або навесні, коли топилися сніги, ріка прибувала. Дістатися на другий бік було неможливо, за винятком "плоці". Плоця – це малий паром, збитий з восьми деревин, шириною півтора метра і десять метрів довжиною. Попихалося її довгою жердкою, і треба було мати контролю, бо інакше плоця втікала з рікою.

Пригадую, як одного разу в неділю, коли ще не було мосту, мій батько пішов на другий бік села, щоб привезти вуйка до нас. На плоці він успішно переплив на другий бік, хоч після дощу було багато води. А коли вертався з вуйком, то втратив контролю і мало не потопилися. Мусіли вискакувати у воду і плисти до берега. Додому прийшли ледве живі.

У вересні 1928 року я почав науку у правдивій школі на другому боці ріки. Мене прийняли до другої кляси і почалася нормальна наука. Були добрі вчителі: Деленко, його жінка і польська вчителька Бельська. Там я мав змогу вчитися і передо мною відкрився новий світ.

БІДНА ДІВЧИНА

Прийшла весна 1929 року, мені йшов дев'ятий рік. Підчас великодніх вакацій не було науки, і нас п'ятеро

дітей – Гриньо, Дося, Маруня, брат Андрій і я – бавилися на зарінку коло дороги. Сонце вже добре пригрівало і хоч на високих горах білів ще сніг, у селі, в долині, вже була весна. У променях сонця видно було, як парувала земля, і ми бачили перші ластівки, що повернулися з вирію. Ріка Стрий виповнювала береги, бо в горах топився сніг. Ми раділи, що за два місяці закінчиться наука в школі, а тоді ціле літо буде вільне.

Десь коло полудня сталася подія, що надовго залишилася у моїй пам'яті. Дорогою зі сходу наближалася до нас невідома дівчина. Було їй, може, років 15. Була худенька і виглядала як дитина. Мала ясне довге волосся, що спливало по її плечах, бліде обличчя і великі сині очі. Її одягом була полотняна сорочка і стара синя спідничка, дуже знищена. Її босі порепані ноги свідчили, що прийшла здалека. Дівчина підійшла до нас, зняла полотняну торбину з плечей і сіла на землю. Видно, що була дуже змучена. Нас здивувало, що вона не говорила, тільки рухами рук і знаками на пальцях щось розказувала. Помалу ми почали її розуміти.

Була вона німа і ходила по людях просити хліба. Прийшла з сусіднього села, батько помер, а мама була хвора і вислала її на жєбри, бо в переднівок не мали що їсти. Вона відкрила торбину, і ми побачили сирі бараболі і огризки сушених грушок. Брала вона ті огризки і знову обгризала, видно, що була дуже голодна. Нам стало жаль бідної сироти, ми побігли додому, і кожний щось приніс, що могли знайти в хаті. Ми дивилися, як вона все жадібно з'їдала, а її сині очі гляділи на нас з безмежною вдячністю. Ми не знали, як довго вона не їла, мабуть, кілька днів. Ми розуміли її гірку долю.

Коли вона підживилася, то знаками рук розповідала про Сопіт, своє село, про батька, що загинув, рубаючи ліс у Зубриці, і хвору матір. Ми провели цілий день разом, і мені здавалося, що вона була дуже щаслива з нами.

Почало смеркати. Прощаючись, вона обіймала нас зі сльозами в очах і казала, що мусить знайти місце пере-спати ніч. Взяла торбину, закинула на плечі і пішла дорогою надолину. Ми дивилися їй услід, поки її постать не зникла у вечірній темноті. На другий день уранці ми прийшли на те саме місце, щоб знову зустріти дівчину, але вона не прийшла. Нам було шкода, бо подружили і тепер

скучали за нею. Ми ще довго говорили про неї, але не знали, що сталося і де вона поділася.

ВЕСНА У КАРПАТАХ

Коли по Великодніх святах я знову пішов до школи, весна була у повному розквіті. Сади цвіли білим цвітом, спочатку тільки в долині, коло ріки, а потім все село потонуло в молочних шатах. Сіножаті на схилах гір зазеленіли молодого травою і красувалися кольорами різноманітних квітів. На пасовиськах росли жовті чічки, а в городах – сині фіялки і дзвіночки. Ми любили їх збирати і робити віночки, а дівчата прикрашували ними коси.

У травні щовечора правилася "Маївка", і тато або мама брали мене до церкви за рікою, бо там була головна церква. Я любив, коли по відправі люди виходили надвір і під високим хрестом церковний хор співав майові пісні разом з людьми. Чудові мелодії побожних пісень неслися далеко над селом і губилися на верхів'ях довколишніх гір.

Травневі вечори у Карпатах дуже чарівні. Запах квітів і смерекових лісів сильним ароматом наповнює повітря. Небо чисте, як кришталь, темносинього кольору, з мільйонами зір, що моргають до себе, наче закохані молодята. Деякі зорі виглядають так близько, що, здається, можна досягнути рукою і взяти собі. Концерт жаб над потоками, цвірінкання польових коників і цвіркунів створюють прекрасну мелодію життя.

У кінці травня пішла новина по селі. Люди говорили, що ця німа дівчина десь натрапила на старшого парубка, що звався Дмитро. Якимось він закрутив їй голову, і вона завагітніла. Казали люди, що вона ходила розгублена по селі і була дуже сумна. Ніхто не знав чому, аж як ночувала в одних бідних людей, то господиня зауважила, що з нею щось не в порядку. Господиня думала, що дівчина недоживлена, бо виглядала дуже блідою, але коли вона зомліла в хаті, то господиня добре приглянулася і побачила, що дівчина вагітна.

В селі таємницю не втримавш. Як лиш люди дізналися про таку кривду бідній сироті, то загрозили Дмитрові, що проженуть його з села, якщо не заопікується нею. Дмитро знав добре тверді закони села. Він не мав де

ховатися і його совість мучила, тому вирішив ожєнитися з нею.

Однієї суботи на початку вересня 1929 року Дмитро зі сватами прийшов до людей, що заопікувалися дівчиною, і посватав Марію (так її звали). За місяць відбулося весілля. Добрі люди привезли матір Марії. Весілля було скромне, бо Дмитро не був багатий. По весіллі Дмитро забрав Марію до себе. Він жив з мамою у малій хатині край села, на двох морґах поля. Анна, мати Дмитра, була доброю господинею і дуже працювита, але з натури надто сварлива. Тому Дмитро довго не женився, оминав хату, робив на полі і фірманив. Був парубком, хоч мав 32 роки. І то все через мамину натуру. Тепер він побрався з Марією, бо не міг залишити "на Божу ласку": їй було лише 16 років. Він полюбив її за добре серце, за ніжність і щирість, чого дотепер не мав. Марія була працювита, знала мову німих, бо батьки посилали її до спеціальної школи, коли ще була малою. Дмитро навчився від неї, і вони добре розумілися. Для них почалося нове життя.

ПАСТУХ

У червні я закінчив другу клясу, трохи підріс і мені минуло дев'ять років. Батько докупив землі, і ми мали вже чотири морґи поля. Батьки щадили кожний злотий, щоб купити більше землі, бо земля для хлібороба була найбільшим скарбом. Треба було наймати робітників до праці на полі, бо батько ходив на роботу, а мама не могла сама все зробити. В селі була прийнята платня: два злоті для косарів, один злотий для жєнців і два рази на дєнь їсти.

На господарстві також працював мій наймолодший стрий Іван, що жив з нами. Було багато роботи, тому я мусів пасти корови. Вставати треба було о п'ятій годині ранку і, поснідавши як завжди — домашній чорний хліб і свіже молоко, — я гнав пасти корови на Дубину. Зранку корови паслися добре, але коло полудня, як сонце припекло і мухи почали їх кусати, задирали хвости і втікали додому, а ми, пастухи, за ними. По обіді знову гнали худобу на пасовисько і пасли до вечора. Пасовисько було коло ріки, і ми залишали когось одного коло худоби, а самі ходили купатися по кілька разів на дєнь.

Тому що пасовисько було невелике, худоба швидко випасала траву, толока була гола і корови бігли у збіжжя, робили шкоду. Треба було гнати пасти на інше пасовисько, далеко за горою, що називалося Лазниця. Там було досить трави і зарослі вільхи та ялівцю. Ми робили палиці (коштури) з ялівцю. Мусіли вважати на корови, щоб не загубилися в корчах, бо пасовисько було велике, а також, щоб не пішли у стрімкі дебрі, де було небезпечно.

Мене часом дивувало, чому нас було дванадцять пастухів на двадцять корів, коли могло вистачити двох або трьох. Видно, такий був звичай і ніхто не хотів міняти. Селяни мали багато овець, але здавали їх навесні досвідченим пастухам, що забирали вівці на полонину на півроку і верталися по Покрові (кінець жовтня). Пастухи жили в колибах, пасли вівці, доїли їх і робили бриндзу. Щотижня один з господарів ішов на полонину і приносив пастухам харчі та свіжий одяг, а забирав бриндзу в село і розділював господарям, що кому належалося.

ЗАГУБЛЕНЕ ЖИТТЯ

Розповідали люди коло церкви, що у Дмитровій хаті запанувала велика гризня. Анна, мати Дмитра, була сварлива жінка. Ще на початку, з місяць по весіллі, сиділа тихо, а потім почало їй все не подобатися. Марія бачила, як мати часто заводила сварку з Дмитром і знала, що то через неї. Дмитро оминав сварку, але це не помагало. Анна мусіла викричатися, попадала в злість і вишукувала різні причини, щоб поставити на своєму. "Ти волочився стільки літ, — кричала вона на сина, — і не міг знайти жінки, як Бог приказав, а тепер привів каліку на мою голову". Дмитро пробував переконати маму, що Марія добра господиня і дуже працююча, але це ще дужче злило стару. Марія сильно переживала і не могла спати ночами. Дмитро просив її не перейматися, мовляв, мама свариться, бо в неї така натура. Але добра не було. Анна не любила невістку, а відтак зненавиділа її.

Минав жовтень 1929 року. Похолодніло. Осіннє сонце мляво кидало своє проміння на голі поля. Відлетіли у вирій птахи, листя пожовкло в садах і в лісі, де росли буки та берези. Марія була сім місяців вагітна. Однієї ночі вона втекла з дому, бо не могла знести тої ненависти від

свекрухи. Пішла полями за село. Їй було байдуже, що станеться з нею. Шкода тільки дитини, що носила в собі. Її мучив великий жаль, чому так сталося, бо вона не відчувала ніякої вини за собою і не могла зрозуміти, чому свекруха її відкинула: хіба, може, тому, що вона – німа.

На другий день, у суботу рано, пастухи знайшли Марію на Царині під копицею сіна. Вона лежала майже непритомна і породила сина сама на полях, а дитина була коло її грудей. Люди привезли Марію з немовлятком додому. Привели лікаря і він робив усе можливе, щоб врятувати її. Дитина була здорова, а Марія лежала в гарячці, дістала раптове запалення легенів. Лікар казав, що як спаде гарячка, то треба негайно відвезти її до шпиталю. Наступного дня Марія дуже ослабла. Була неділя, зійшлися люди, щоб побачитись з нею. Попросила винести її надвір. Чулася щаслива: їй здавалося, що вона нікому непотрібна, а тут стільки людей співчували її долі.

Дмитро упадав коло жінки і крізь сльози говорив: "Марієчко, любов моя! Як поздоровієш, я буду тільки про тебе дбати. На руках носитиму тебе, збудую хату, а ти будеш ховати мого сина".

Рухами рук подякувала людям, а Дмитрові сказала, що буде любити його навіки. Під вечір знемогла, лице поблідло – Марія вмирала. Сонце заходило за гори й останні промені впали на її обличчя. Востаннє пригорнула сина до грудей, поцілувала чоловіка... і померла.

Я стояв, як заворожений і не міг зрозуміти, чому така її доля. Мені привиджувалося, що прилетіли ангели з неба, взяли її під руки і відлетіли з нею в небесні простори, до свого Творця.

За два дні був похорон і прийшло багато народу. Співав хор. Приїхала мати Марії. Вона не плакала, бо в її очах не було більше сліз. Дмитро був майже у розпуці, обнімав домовину з сирих соснових дощок і просив, щоб його поховали разом з Марією. Мати Дмитра цілком заламалася, вона бачила, що своєю ненавистю зігнала невістку зі світу.

Люди в селі довго говорили про цю сумну подію. Вони зібрали гроші і поставили на гробі Марії гарний пам'ятник – два ангели ведуть дівчину до небесної брами.

Сина Марії назвали Стефаном. Він був здоровий і рухливий хлопець. Дмитро змінився, працював тяжко,

сторонився людей і дбав про сина. Мати Дмитра також змінилася. Вона, нерозумна жінка, відчула свою вину, зрозуміла, скільки горя принесла родині. Віддала всю свою душу вихованню внука, щоб сплатити борг і спокутувати вину.

БУДНІ І СВЯТА

Життя на селі мало свої закони. Здавалося, що тяжка праця на бідній гірській землі і вічні недостатки не приносили ніякої радості в житті. Однак так воно не було. Багаті звичаї, краса природи і віра в Бога давали задоволення і робили життя цікавим. Село мало свій календар. Всі знали, що до Зелених Свят треба закінчити весняні роботи – все мало бути посіяне і посаджене. До Петра треба було закінчити сінокоси, а до другої Пречистої – жнива. До Покрови викопати картоплю і зібрати городину. По Покрові у нас приходила гостра зима. Випадав великий сніг, що лежав цілу зиму, аж до березня. Морози доходили до 30 градусів, а то й більше. Ріка замерзала, а товщина льоду сягала до півметра. Сніг був глибокий, до пояса, а далі в горах і на цілий зріст людини. В погідні дні на схилах гір можна було бачити маленькі темні знаки на снігу – це олені шукали поживу. В деякі роки снігу було так багато, що звірина не могла вилізти зі снігу і гинула з голоду.

Ночами з гір приходили вовки і добувалися до стаєнь, де була худоба. Іноді в горах бушували снігові бурі, а потім село ставало відрізане від світу і виглядало, як у казці. Все було заховане під снігом, тільки смуги диму, що виходили з селянських хат, свідчили, що там живуть люди. Мій батько тоді ночував на копальні, де працював, і не раз кілька днів не бував вдома.

Взимку чоловіки молотили збіжжя, возили гній на поля, звозили сіно з далєких сіножатей. Деякі сіножаті були так далєко в горах, що возом туди не заїдеш, тільки взими на санях можна було дібратися. Жінки та дівчата терли льон і ткали полотно.

Мої шкільні роки проходили непомітно і я нічим не відрізнявся від своїх ровесників. Дитяче життя у бойківських горах було убоге, але веселе і безжурне, як, мабуть, усіх дітей на світі. В будні дні вранці я ходив до

школи, а по полудні пас корови. У неділю ходив до церкви і тяж пас корови... Часом мене виручали і я мав неділю вільну.

У село в неділю по полудні сходилися люди, щоб стріннути знайомих і поговорити. Господарі любили говорити про політику і господарство, а жінки – про всі новини у селі. Вони все так добре знали, що ні на кому не залишалось сухої нитки. Молодь мала своє товариство. Хлопці і дівчата любили співати народні пісні, деякі були такі гарні, що люди переставали говорити і співали з ними. Молоді розповідали жарти і там було багато сміху.

Ми, діти, не могли вийти з дива, що дорослі потрапили годинами сидіти на одному місці і мали про що говорити. Ми не могли всидіти ні хвилини і завжди були в русі. Так минало літо.

Взимку ми мали іншу роботу: прийшовши зі школи, швиденько робили задачі і відразу – на санки або бігли на лід ховзатися, аж поки не стемніло. Деякі хлопці, включно зі мною, поробили собі саморобні лещата і ми робили очайдушні рейди по сусідніх горах. Лещатарство – небезпечний спорт, але ми мали щастя: не було випадку, хіба що хтось з нас влетів у заметіль, то забиравало багато часу, аби його звідти витягнути.

В січні приходили свята: Різдво, Йордан і Новий Рік. Святкували їх дуже урочисто, з усіма давніми звичаями. По святах – "М'ясниці", в селі відбувалося багато весіль. Потім був Великий Піст і Великдень...

ПРОЩАЙ, ШКОЛО!

У 1935 році я закінчив восьмиклясову школу в рідному селі. Мені виповнювалося 15 років. Дістав я гарне свідоцтво – добре і дуже добре, тільки з поведінки "достаточно" (задовільно). Було трохи не по душі за приниження мого характеру, але знав, що це моя вина і я це заслужив. Я належавав до тих хлопців, що робили збитки у школі. Аж при кінці року споважнів і заховувався добре, бо знав, що незабаром мушу розлучатися зі школою. Мені було шкода, бо мав там багато приятелів і провів чимало радісних хвилин.

На початку червня був останній день у школі. Школярі

з усіх кляс парами, кляса за клясою, йшли до церкви, а звідти до своїх кляс по свідоцтва. Ми у восьмій клясі були "градуанти", тому свідоцтва роздавав сам директор Деленко. Він прощав кожного зокрема і бажав нам успіхів у житті.

Я востаннє оглядав свою клясу, лавку, де я сидів, таблицю в куті, два ряди лавок, стіл та крісло вчителя. Через вікно видно було ріку і вільховий гай на другому боці ріки, малий зарінок і гостинець коло нього. За гостинцем піднімалася стрімка дебря, а там, на горі, я бачив свою хату в саді і хати сусідів. Потім попрощався зі шкільними друзями, з якими провів кілька років, і з новим свідоцтвом пішов додому.

Надворі було гаряче, а село ніби вимерло, бо люди пішли в поле. Вдома на подвір'ї бавилися мої брати Микола і Богдан. Микола мав шість років, а Богдан – три. Андрій, що був у третій клясі, прийшов скорше зі школи і погнав пасти корови.

У хаті не було нікого. Я сів коло стола, і в моїй голові снували різні думки – що я робитиму тепер?

Директор школи Деленко, який був щирим українським патріотом, радив батькові післати мене до гімназії у Дрогобичі. Батько говорив про це зі мною. Директор йому сказав: "Максим має хист до науки, з нього щось може вийти, шкода, щоб пропав у селі".

Батько працював поза домом, мати недомагала, а тут господарка і четверо дітєй. Мамі потрібна була допомога, а я був найстарший. Тож довелося мені стати господарем.

Було багато роботи на весні і влітку в полі. Я помагав при сінокосах: був ще замалий до коси, то носив косарям їсти – туди, далеко на верхи, де були наші сіножаті, і громадив сіно. Потім приходили жнива, і я допомагав збирати жито, ячмінь і овес: в'язав снопи, складав в острови. Це були копиці снопів, що їх накладали на п'ятиметрову жердку, забиту в землю.

Праця на полі видавалася мені досить тяжкою, бо я не був призвичаєний до неї. Я приходив додому дуже втомлений. Мама також ходила в поле, і я бачив, що й вона швидко знесилювалася на роботі і часто сідала відпочивати. Жнива проходили в поспіху, бо треба було зібрати на час. По жнивях усе поверталось до нормального стану. Я звозив снопи і складав їх у стодолі.

Осінь була дуже гарна, ми ходили копати картоплю і збирали городину. Я усе звозив додому і любив цю роботу. Правда, я не раз мав клопіт. У нас був гарний чорний кінь, що не хотів мене слухати, бо я не знав, як з ним поводитися.

НЕ ХЛІБОМ ЄДИНИМ

Здавалося б, що моє село, розкинене далеко в горах, відрізане від світу, було відсталим і не проявляло культурної діяльності. На щастя, так не було. В селі були три школи, дві церкви, дві кооперативи, читальня "Просвіти", "Сільський Господар", аматорський гурток, гарний хор і спортове товариство "Луг". Відбувалися вистави, фестини, обходили національні свята. У 1936 році на наш храмовий празник на Спаса приїжджав єпископ Коциловський. Прибуло багато народу з навколишніх сіл. Центр села був гарно прикрашений і споруджена велика брама з написом "Витай Владико!" Сотні перекупців продавали калачі і різний крам.

У 1938 році в селі відбувся "День кооператив". Приїхали представники з Борислава і Дрогобича, спортові товариства і маса народу. Свято відбулося вчисто. Ми йшли походом у зразковому порядку на площу за селом. Там були промови, спортові змагання і чудово співав наш хор.

У національному культурному житті села участь брали переважно молодь і учасники Визвольних Змагань. Зате у народних звичаях і святкуваннях, що походили з давні часів, брали участь усі, і того строго дотримувалися. Чудові наші традиції під час Різдва і Великодня, може, найкращі на світі. До того, сватання, весілля і вечорниці були скарбом народної творчости. Сподіваємося, що це все буде записане людьми, які мають у серці наші народні звичаї, щоб не пішло в забуття.

Я любив слухати оповідання та легенди, що їх на вечорницях розказував старий пастух Петро. Від Великодня до Покрови він пас вівці на полонинах, а взимі приходив на вечорниці, розповідав прекрасні легенди про давні часи, грав гарно на сопілці і співав стародавні пісні, що їх мало хто пам'ятав. Як заграв і заспівав, то ми наче завмирили, зачаровані красою чудових пісень. Знав він

веселі і скорі, що веселили душу, або тужливі, що збуджували жаль. Але найкращими були ті стародавні, сумовиті, що їх ніхто не знав, а він навчився на полонинах від своїх побратимів.

Розказуванням старих легенд і казок про чарівників і ворожбитів, про лісовиків, русалок і духів Петро полонив наші душі, і ми не раз сиділи далеко за північ.

1936 РІК

Був це тяжкий рік для нашої родини. Тієї зими, зараз по Різдвяних святах, занедужала наша мама. Нарікала, що їй дуже болять крижі, то батько повіз маму у Східницю до лікаря. Лікар знайшов, що мама має серйозне запалення хребта і післав її до шпиталю у Дрогобич. Добре, що наша родина мала "касу хворих" (медичне забезпечення), бо батько працював. Мама була у шпиталі більш як місяць, але на то не було лікарства, бо ніяка терапія не помагала, і її післали додому.

Їй не стало ліпше, вона більше лежала в ліжку, бо не могла ходити. Мама пробувала щось робити, бо четверо дітей у хаті, а я помагав варити їсти. Потім стало гірше, не могла встати з ліжка, і тато найняв служницю. Мамі скучно було лежати цілими днями у ліжку, то я приносив їй книжки з нашої читальні. Але вона скоро втомлювалася і просила, щоб я їй читав.

У березні мамі цілком погіршало і вона втратила притомність. За два тижні, у кінці березня, мама померла.

Був вечір, і я бачив, як батько обійняв маму, схилив голову на її грудях і довго та гірко плакав. Потім післав мене сказати сусідам. Прийшли сусіди, помили мамине худе тіло, вбрали у святочний одяг, положили на столі і засвітили дві свічки коло голови. Два дні приходило багато людей, молилися, а потім всі плакали. Батько більше не плакав, наче задубів. Ходив вітатися з людьми і довго з ними говорив. Третього дня вранці був похорон. Я бачив, як поклали маму в домовину, винесли надвір і положили на фіру. Густі хмари покривали небо, падав дрібний дощ. Батько і ми, чотири сини, ішли зараз за домовиною, а за нами близька родина й інші люди, аж сумний похід прийшов до церкви. У церкві була відправа, а

потім священик сказав: "Відійшла від нас у далекий світ Тетяна з роду Кілас. Була вона добра жінка і матір чотирьох дітей. Залишила цю землю на 38-й весні свого життя. Не дожила, щоб повінчати дітей і діждатися внуків, але її серце завжди буде коло своїх сиріт". Потім ми прощали маму в останній раз. Закрили домовину, винесли на цвинтар і спустили в яму. Наша родина і всі люди кидали на домовину грудки землі.

Після похорону в нашій хаті була гостина для людей. Всі радили батькові, що він має робити: тримати служницю, бо є господарка і малі діти. Батько так і зробив. Помалу життя почало йти нормальною дорогою. Батько пішов знову до роботи, я був на господарстві, Андрій і Микола ходили до школи, а Богдан мав тільки три роки, то був вдома.

Знову настала весна. Я помагав волочити ріллю, як засіяли поле, і садити картоплю на вузьких нивах за селом.

Літо було гаряче, і я помагав усе, що міг, коли прийшли жнива. Робота йшла мені краще, бо працював на полі вже другий рік. Я змужнів, мені минуло 16 років і перший раз я почав цікавитися, які гарні дівчати є в селі.

Десь восени батько сказав мені, що треба господині в хаті. Він знайшов добру жінку та буде женитися другий раз. Я не погоджувався, бо дуже любив свою маму і не хотів другої мами. Та батько сказав, що він інакше не може, бо служниця не заступить господині. Я розумів, що це правда, і погодився. В кінці жовтня відбулося весілля. Нова мама була набагато молодша від тата, дуже працювита і вміла добре варити. Ми помалу при звичаювалися до неї і нового життя.

НАУКА У КРАВЦЯ

По весіллі батьки порадилися, кому дбати про господарку і дітей, і вирішили післати мене вчитися на кравця. При кінці листопада 1936 року я почав науку в містечку Східниця, що було 10 кілометрів від нас. Майстер Ільницький був добрим кравцем і освіченою людиною, але дуже строгий. В нього вже вчилися два учні: Ігор із сусіднього села Рибник і Микола з Кропивника. Ігор

був дуже здібний до кравецтва, і майстер любив його. Микола був тихий хлопець, але справлявся з роботою незле. Ігор і Микола дружили. Я був новий, тож сидів тихо.

Увечорі наш майстер йшов додому, а ми спали у майстерні. Як лиш майстер відходив, керував усім Ігор. Хоч був він менший за мене, але сильний і дуже швидкий. Ми не раз заводили бучу, бо я не хотів його слухати.

Проходили місяці, я помалу вивчав кравецьке ремесло. Майстер Ільницький вимагав найкращої роботи, бо шив дорогі убрання. Вечорами ми були самі, тож пустували і думали, що майстер не знатиме. Одного вечора ми билися подушками і збили велику жарівку над столом, де майстер кроїв убрання. Жарти миттю вилетіли з голови і нас охопив страх. Як направити шкоду? Ми знали, що коли вранці прийде майстер, буде велика біда. Пішли на вулицю і знайшли жарівку коло одної крамниці приблизно такої ж величини. Потихенько відкрутили і закрутили у майстерні. Штука не вдалася, бо майстер пізнав. Мусіли жарівку віднести і перепросити власника. Ми трохи притихли, бо боялися клопоту.

Місяць пізніше приїхав до міста жидівський театр і давав виставу, здається, це була опера "Мадам Батерфляй" польською мовою. Ми бачили, як люди йшли на виставу, і нас дуже кортіло побачити, але не мали грошей. Коли надворі стихло, ми пішли з боку театру. Там були вікна, але високо, тому зробили собі підвищення з дощок, що знайшли поблизу, і насолоджувалися оперою. Ми були дуже зворушені грою і не сиділи спокійно, тому наше риштування завалилося і дошка вибила вікно. Задзвеніло скло, і ціла заля зірвалася на ноги. Навіть артисти перервали гру. Ми втекли до майстерні і замкнулися.

Наступного дня місцева газета писала, що якісь злочинці хотіли вдертися до театру, але прийшла поліція, і вони повтікали. Східниця – маленьке містечко, тому помалу дослідили, що то була наша робота. Майстер заплатив за вікно і порушення громадського спокою, а наші батьки мусіли повернути гроші. Це був для нас великий клопіт і ми постановили поводитися як належиться.

Траплялося часом, що я був Богу душу винен, а вліз у халепу, що й не сподівався. Я мав таке щастя, що як сам не робив клопоту, то клопіт знаходив мене.

Десь перед Різдвом післав мене майстер пізно увечорі до пекарні по хліб. Була дуже темна ніч, накрапав дощ. Пекарня була за містом, і там не було світла на вулиці. Я купив хліб і уважно слідкував за дорогою, вертаючись назад, бо не видно було на кілька метрів. Нараз почув, як хтось схопив мене за плече. Був це високого зросту чоловік і дуже підпийлий. Моя душа втекла у п'яти. На превелике здивування, він заговорив гарною літературною мовою: "Хлопчику, ти допоможеш нам відвести пана професора додому, бо він не чується добре?"

Професор дійсно не чувся добре, бо був такий п'яний, що валився з ніг. Його підтримував третій пияк, а мене поставили з другої сторони. Той, що зловив мене, ішов позаду і пильнував, щоб я не втік.

Так ми йшли, може, з годину, і я дуже змучився, бо професор був великий хлописько. Мене огорнув відчай: Бог зна, як далеко той професор живе, може забере до півночі? Нарешті мені було того досить. Я пустив професора без попередження, і він упав у болото, а я втік поміж городи. Той, що пильнував мене, кинувся бігти за мною. "Ти, холеро, — кричав він, — дурний бойку зі села, як я тебе зловлю, то всиплю на задок так, що довго пам'ятатимеш, як залишати професора на дорозі". Але він мене не зловив, бо не міг перескочити рова і шубовснув у воду. Я обійшов городами, вийшов на дорогу і прийшов до майстерні. Виглядав жалюгідно, наче спав зі свиньми, і розповів свою пригоду. З моєї розповіді майстер швидко догадався, хто були ті три джентлмени. Він дав їм знати, що подасть справу до суду. Побачивши, що то не жарти, вони прийшли помиритися. Купили мені нове убрання, бо гуньку і полотняні штани я подер на паркані, коли втікав від них. Так з волі Провидіння я відразу був піднесений до класи міщухів.

Проїшла непомітно золота осінь. Перед Різдвом було багато роботи, і ми шили допізна вечорами. Знайомі Ільницького приходили до майстерні на балачку. Часом чіплялися до нас, бо ми були зі села. Вони, виглядало, недолюбливали селян, бо в селі люди мали свої харчі, а в місті треба було все купувати. "Що там вам на селі! Ви спите собі, а вам росте. Поїдаєте яйця, масло і кури, а що не можете з'їсти, то везете до міста і гроші лупите. Нема правди на світі. Ксьондзи і жида згорнули гроші, а бідний

нарід бідув", – часто дорікали нам.

На неділю ми йшли додому. Виходили у суботу по полудні, а в понеділок раненько поверталися назад. Восени було гарно, але взимі, як випали сніги, ті 10 кілометрів до моєї хати видавалися мені втричі довгими.

ДО АПТЕКИ ПО... САЛО

По Різдвяних святах, однієї суботи, ми запізналися, відходячи додому. Надворі вже смеркало. Сніг був по коліна, але через Кропивник і Рибник дорога була в'їжджена і йшлося добре. Звідти мені було 4 км додому, й Ігор просив, щоб я переночував у нього. Але була гарна місячна ніч, то я попрощався з Ігорем і пішов до свого села. Перейшов замерзлу ріку і через малий присілок на другому боці вийшов на хребет гори. Там була ледве помітна стежка, що йшла хребтом гори, а потім вниз дорога до села. З гори було видно чудову панораму Карпат, а на долині я бачив контури Стрия, що стрічкою вився поміж гори. Там був найбільший закрут ріки, що обпливав навколо гори Бруховиці. Я милувався прекрасним краєвидом, що в білих шатах блищав у світлі місяця.

Але мені було трохи моторошно самому вночі, бо знав, що взимку ходять вовки. Для відваги я під носом підспівував пісні. Потім дістався на дорогу і йти було легше, бо була в'їжджена саньми. Раптом я побачив якісь чорні точки на долині, що посувалися через ріку в моєму напрямі. Я нарахував одинадцять, і відразу усвідомив собі, що це вовки. У небезпечі думка працює швидко. Що робити? Казав мені батько, що вовк не приступить до вогню і не вилізе на дерево, але вогню я не мав, а на дереві замерз би до ранку, бо притискав мороз. Залишалося втікати, і я дав ногам знати. Два кілометри пробіг за кілька хвилин і напевне побив усі олімпійські рекорди. Коли я застукав до найближчої хати і господар вийшов надвір, то ми побачили стадо вовків на дорозі. Коли господар засвітив ліхтарню, вони заскавулили і відійшли.

Відтоді я більше не пробував йти сам уночі через поля, коли були великі сніги, а старався за дня прийти додому, або ночував у Ігоря. Він хоч намагався верховодити, однак був щирим приятелем. Батька не мав і розказував

мені, що мама переїхала з Бережан, коли він був ще малий. Можливо, що батько Ігоря загинув у Визвольних Змаганнях, бо мама була свідомо і освічена жінка.

Минали місяці у науці, я трохи навчився кравецтва і привик до нового життя. Наш майстер був великий нервус і кричав, коли був сардитий, а як був добрий, то любив розповідати про війну і життя в Німеччині, де він жив до 1924 року.

Я був новий учень і мені строїли різні жарти, чи, як у нас казали, "робили з мене вар'ята". Посилали, наприклад, до крамниці і непомітно чіпляли кусок кожуха на спину. Я йшов з тим хвостом через місто, а вони реготали. Одного разу майстер післав мене до аптеки купити сала. Був я послушний хлопець, тож узяв гроші і побіг. Я бачив, як троє продавців у білих фартухах обслуговували людей. В аптеці я ніколи не був і не знав, чим там торгують, але мені стало дивно, що сала там не бачив. Прийшла моя черга, я підійшов до ляди і кажу: "Прошу кільо солонини, тут є два злоті". Ті, що продавали, почали реготати, а клієнти собі. Мені стало соромно і я відразу пішов до дверей. Та до мене підійшла одна пані (з тих, що продавали) і каже: "Ти, видно, новий у місті і тебе натягнули. Дай мені гроші і зачекай хвилину". Вона покликала молодого хлопця і післала його до різні. Хлопець за хвилину повернувся з пакунком. Пані передала пакунок мені і сказала: "Тут є солонина. Іди до майстерні і нічого не кажи. Як вони такі мудрі, то втри їм носа". Я так і зробив. Прийшов до майстерні, поклав пакунок на стіл і спокійно сказав: "Тут є солонина, за якою ви мене посилали". Розвинувши пакунок, майстер, Ігор і Микола з дива мало не попадали. Вони стежили за мною через вікно, коли я заходив і виходив з аптеки, і не могли зрозуміти, яким чудом я купив в аптеці сало. А таємниці їм я ніколи не відкрив.

"З ТЕБЕ КРАВЦЯ НЕ БУДЕ..."

Ми мали багато праці перед Великоднем, зате по святах роботи зменшилося, залишилися тільки перерібки і напрямки. Мені дали пороти штани з дорогого сукна і через неувважність я прорізав матерію. Майстер мусів

купувати інший кусок сукна і шити нові штани. Це так роззлостило його, що він відправив мене додому. "З тебе, — каже, — кравця не буде. Бери свої манатки і йди додому. Скажи батькові, щоб прийшов і ми розрахуємося".

Мене огорнула розпука. Що я скажу вдома? І що буду тепер робити? Та найгірше — люди в селі будуть обмовляти. Їм таке тільки подай Господи. Спакував я свої речі, зав'язав у мішок, попрощався з хлопцями і пішов додому. Був кінець квітня 1937 року. День видався погідний. Я бачив, як люди веснували на полях, звідки доносився запах свіжозораної ріллі. Луки і пасовиська зазеленіли і весело співали пташки. Але я був пригноблений і мене нічого не радувало.

Звечоріло, коли я прийшов додому. Глянув у вікно, батько вже повернувся з праці, скидав черевики і видно, що був у поганому настрої. Я не відважився йти до хати. Пішов до стодоли, виліз на горище і заснув на сіні. На другий день, коли батько пішов до роботи, я зайшов до хати і розповів мачусі, що сталося зі мною. Увечорі вона розказала батькові, що майстер відправив мене з науки. Батько не міг повірити і почав кричати. Я мовчав і виглядав, ніби знятий з хреста. Згодом батько зм'як і став говорити спокійно: "Я післав тебе, щоб ти чогось навчився і вийшов у люди, а ти провалився. Я ще раз буду пробувати і як не вийде, то не моя вина. Будеш гарувати в полі ціле своє життя".

Довелося знову господарювати і працювати в полі. Зустрічали мене люди і випитували, що сталося. Яюсь зустрівся зі шкільним товаришем, ми привіталися і почали розмову.

БОЙКІВСЬКИЙ ГОВІР

— Слава Йсу! Як ся маєш, Іване? Шо нового?

— Та файно, йно не йде мені з дівками. От маю око на Антонякову дівку, а вона задерла носа і нич ни хоче зо мнов балакати. Вона си мислит, жим нич не варта, шо си не займаю фірманков. Навит очима не хоче веречи до мене. Та я си не дбаю. Тато казали, шо не штука шкірити зуби, як дівка файна, а парубки витріщуют очи. Але то ся покаже, яка буде з неї газдиня. З роботом на полю, з

худобов, а як ще пару бахурів прийде, то шкїритися не буде. Он Маруня з Кривця, не така фігурантка, але з неї буде добра газдиня. Гарує від ночі до ночі, і який файний кавалок поля дає ї старий за Кичєров. То нич, шо си хлопці говорят, шо вна має черево як гєлетка, а ноги як ступи. Паньов не буде, а з краси жити не можна... Вже так Штифан з Чипньова попїкся. Взяв си таку чїчку Фєвроню (тої старої Василюхи, шо не дочуває). Єдиначка виросла мамі на подолку, та й файно виглядала. А як прийшлося газдувати, то вна му нич не поможе, хїба лишков коло миски. То файно казати: бєри си дївку, шо ти мила, але на газдївствї тра рук приложити. Вїн, бїдака, вжи так привпав, шо навіт Слава Йсу не скаже. А дїтиска одно за другим, вна вже з четвєртим в тяжи. Та ще й стара му докучїє, як зачне проклинати: "Нашос взяв мою дитину як ягоду і свїт і закапарив. То вжи Божє кара, або хтоси наврочив — жиби му нїгди лєгко не було. Вна, бїдна сирота, скаржится, шо ї їсти не дає той йолоп. Дє були мої очі, жим пустила дитину за таку розвору?"

— Йване, — кажу йому, — пошося переймати, жи люди не маює розуму, і так си житя запаскудили. Ти молодий і хваткий до всього, попарубкуй си трохи, а дївка не втичє. Ши до войска пїдєш, углядиш свїт і розуму набєрєшся. Потїмка узмєш си дївку до пари, жи як пуцюлюєш, то свїт ти буде милий. Ни видиш, шо сє в свїті вирабляє? Може буде война, то шє си уживи, закїм молодий.

— Добре тобі вогорити, Максимє, — зїдхнув Іван. — Твїй тато на фабриці та й тя на кравця вислав, а в мєнє тато старі, жи лєдво ноги волочат. Он пїшли ми на Батїг волочити овєс, то вни так сє захєкали, жим сє зїстрашив. Шо ти там в мїсті видиш? То панство нич не робит, хїба дзигари курят і каву пют. А тутка тра робити. Я си коси чи цїпа не бою і з хлопом можу постояти. Ну, ажє си война показує, то я на тїм помїркую і на жинячку не буду натискати...

(Бойківські слова: верєчи — кинуті, гєлетка — мала бочка, ступа — прєс бити олій, бахур — дитина, подолок — у мамі на колїнах).

Весна була у повному розгарі, і люди працювали у полі від ночі до ночі, щоб засїяти і засадити кожний клаптик землі. Я знову працював у полі. Чувся спочатку трохи

пригнобленим і було ніяково перед людьми за мою невдачу, що мене відправили з науки. Однак помалу примирився, сказав собі, що так мало бути, і радість молодого життя знову повернулася до мене.

КРАВЕЦЬ З МЕНЕ ТАКИ БУДЕ!

За місяць, у кінці травня, я знову пішов на науку, але до іншого кравця, майстра Сєнишина, у сусіднє село Урич. Він робив добру роботу, але що шиття у селі було менш вибагливе, то мені підійшло і там я любив вчитися. Я був тільки один учень, жив у їхній хаті з цілою родиною, і ми всі швидко зжилися. Майстер був свідомим чоловіком, активним у громадському житті, провадив аматорський гурток. Мав він гарну жінку і двоє дітей.

Село Урич належало до Стрийського повіту і вважалося дуже свідомим. За селом були чудові скелі з підземними тунелями, і ми, молоді, дряпалися по них на саму гору. Часом було тяжко злізти надолину. Перед Великоднем і Різдвяними святами було дуже багато роботи, і ми шили до довго ночами. Тоді допомагала нам майстрова жінка. Вона була розумна і привітна, але в їхній родині нерідко виникали непорозуміння. Казали люди, що він, як ходив на проби, коли вивчали нову п'єсу, залюбився у дочці священика. Вони обоє завжди виступали в головних ролях.

Я вчився там вже два роки, у жовтні мав закінчити науку і стати челядником. Але у березні 1939 року жінка майстра дуже захворіла і раптом померла, залишивши двоє сиріт. Майстер дуже перейнявся і сам важко захворів. Казали люди, що він мав її на сумлінні, бо ходив з дочкою священика. Я знав, що у майстра з жінкою часто виникали сварки з приводу того.

Тиждень після смерті жінки майстер дістав вилив крові з жолудка і ледве його врятували. Я сам провадив майстернею і пильнував дітей, поки він видужав. Його брат з жінкою, що мешкали в сусідстві, також приходили щодня і допомагали як могли. За кілька тижнів Сєнишин видужав, але йому не виходило мене тримати і він передав мене майстрові Голякові у Східниці, що був кон-

курентом мого першого майстра Ільницького. Там я зустрів Миколу, якого Ільницький також відпровадив, як і мене. Я більше не чувся винуватим за свою невдачу в нього, а до того ж уже знав кравецтво і готувався до іспиту на челядника у жовтні.

Була гарна весна в 1939 році, а літо гаряче, і випав добрий урожай. Мені закінчувалося 19 років, я був задоволений життям і повний надій на будучність. Мав дівчину в селі, що звалася Оленка. Їй виповнилось тільки шістнадцять, була вона струнка і весела. Мені здавалося, що у цілому світі не було кращої за неї, і ми широко любилися. Я приходив щотижня у суботу ввечері додому, а в понеділок раненько вертався до науки. Як прийшов додому, то побув трохи з родиною, а потім йшов до Оленки. Не йшов, а на крилах летів. Я приходив під її хату літніми вечорами, а вона вже чекала на мене. Питала, як там у місті, як йде наука, а її чорні очі пильно дивилися на мене. Ми йшли дорогою, я розказував про місто і науку у кравця, а вона – про свою родину і що нового в селі. Місяць виглядав з-за сивої хмари і блідо освічував дорогу, якою ми йшли. Ніде не видно було світла у селі, тільки у ріці відбивалися зорі і місяць. Ми обнімалися і цілувалися, але наша любов була невинна: Оленка мала 16 років і ми недавно запізналися. Ми домовилися, що як тільки я здам іспит і ми довше походимо, то поберемося. Але так не сталося, бо зайшли непередбачені події, що стрясли цілим світом і внесли зміни в наше особисте життя.

ВІЙНА

Настало перше вересня 1939 року. Була субота. Я збирався йти додому, але прийшов майстер і приніс велику новину: передавали через радіо, що сьогодні вдосвіта німецька армія перейшла польський кордон і почалася війна.

Майстер відразу післав нас додому і сказав прийти в понеділок. Люди не хотіли вірити і казали, що це напевно якась помилка, і Англія все погодить. Але коли я прийшов додому і пішов до церкви у неділю рано, то директор школи розповів усім, що через радіо передали:

Англія і Франція оголосили Німеччині війну. Тепер усі знали, що Європа потонула у війсьній завірюсі, яку вже ніхто не зможе зупинити.

Я ще прийшов на кілька днів до майстерні, але мусів покинути, бо стало небезпечно. Німці бомбардували мости і дороги. У Східниці постала паніка: люди кинулися купувати харчі, і за кілька днів крамниці спорожніли. Була оголошена загальна мобілізація і всіх чоловіків до 45 років забрали до війська. Президент Мосціцький промовляв через радіо і закликав боронитися до останнього "гудзика". Поляки боронилися завзято, але не могли стримати німецького "бліцкригу" (блискавичний наступ).

Гітлер вдарив з Пруссії, відрізав Помор'я і йшов на Варшаву. З Німеччини моторизовані дивізії прорвалися через Краків і прямували на Львів. За два тижні Польща була розбита, трималася лише Варшава. Ще тиждень тривали запеклі бої за столицю, і Варшава здалася на милість переможців. Гітлер з тріумфом в'їхав у столицю. Він поділився Польщею зі советами по лінії Керзона. Совети дістали третину східної Польщі. Залишилися скупчення польської армії на Поліссі і в Карпатах. На Поліссі совети розбили залишки польської армії, а з Карпат її частини встигли перейти у Румунію і дісталися на Захід. 28 вересня останні німецькі патрулі переїхали через наше село, а за кілька днів залишили Галичину. Один тиждень не було ніякої влади і було страшно, бо різні люди переходили село.

"ЗДРАВСТВУЙТЕ, КРЕСТЬЯНЕ!"

Жовтень 1939 року. Була неділя, гарний погідний день. Багато людей вийшло на село коло ріки, бо знали, що сьогодні прийде Червона армія. Люди розмовляли між собою і дивувалися, що за п'ять тижнів стільки змін: Польща перестала існувати, а ми дістали нового окупанта. В селі війни ніхто не бачив, лише німецькі літаки і огонь, коли німці бомбардували Борислав. Десь коло полудня ми побачили довгі колони війська, що йшло гостинцем зі сходу. Було страшно і цікаво. Якесь незнане військо, вояки в сірих мундирах і чудернацьких шапках з

червоною зіркою вмаршували в село і розтаборилися на зарінку коло ріки. Поскидавши наплечники, почали підходити до людей.

Стало трохи моторошно, але на наше здивування вони з захопленням віталися з усіма словами "Здрастуйте, крестьяне!" Помалу зник страх, і люди починали розмови. Багато вояків говорили нашою мовою і розказували, як там добре жити під радянською владою, про великі заводи, що все виробляють, гарні міста з магазинами, де можна все купити. "У нас є санаторії, кіно, театри – і все це для бідних людей, як ви, бо ми – влада робочого народу. Не будете більше робити на польських панів, а працюватимете для себе. Де захочете: чи в колгоспі, чи на заводі, де добре платять і маєте повну опіку", – розповідали "визволителі". На все, про що люди питали, діставали задовольняючу відповідь. В них усе є, все дозволено, тільки жий і веселися. Люди розходилися по хатах і говорили між собою: "Виглядає, що то є наші люди. Ми завше бідували, то гірше не буде".

Минали дні, встановилася нова влада, до села приїжджали представники з району і скликали збори. Там добрі промовці розповідали про рай на землі. Навезли товарів до кооперативи: горілки, ниток і сірників було скільки хочеш. Привозили також сукно і черевики, але за тим треба було стояти в черзі. У Бориславі можна було купити досить готового хліба, але були довгі черги, то люди вставали вдосвіта і стояли годинами. Були в місті товари, які можна було купити без черги, але вони були дуже дорогі і велика тандита. Наші люди не купували того барахла, але ті, що приїхали з-під советів – учителі, урядники і міліція, – все розхапували. Побачили люди, що говорення "в нас всьо є" було брехнею. Приїжджало кіно в село, і перший раз був гарний фільм – "Запорожець за Дунаєм", а потім сама советська пропаганда.

По селах закладали колгоспи, але у нас не заложили, мабуть, було мало орної землі. Зате всіх молодих післали в Зубрицю рубати ліс. Мене не взяли певне тому, що треба було кравця в селі.

В нашій родині покищо не було змін. Батько далі працював у копальні. Мої брати Андрій і Микола ходили до школи, як звичайно, а Богдан почав першу клясу. Люди

жили по-старому: працювали, ходили до церкви. Були хрестини, весілля і похорони в церкві, як і давніше. Але на церкву наклали 5 тисяч карбованців податку, то люди ледве заплатили. Прийшли контингенти – здавати хліб і м'ясо державі, а також різні податки, і людям стало тяжко. До того ж не давали спокою, бо гонили людей на збори, не раз по кілька разів на тиждень. У листопаді призначили вибори. Вже з кінцем жовтня створили в селі два виборчі пункти – один у центрі, а другий на Заріччі, де я жив. Мене вибрали головою, а мою шкільну товаришку Февроню – секретарем, хоч ми були підлітками: мені дев'ятнадцять, а їй вісімнадцять. Мабуть, советська влада в той спосіб проводила вибори по-своєму і не потребувала журитися, що хтось буде їх перевіряти. Нам дали у розпорядження колишню Йоськову корчму і шинквас. Навезли купу паперів і олівців, і ми склали списки всіх, хто мав право голосувати – від 18 років. Треба було знаходитися по хатах, бо село розкинуте, а нікого не можна було оминати. Потім дали нам червоної фарби і дошок, щоб писати льозунги і розвішувати їх по селі. Малювати льозунги і кличі – це складна робота і треба мати хист до того. У Февроні якось виходило, хоч трохи криво, а мені ніяк не йшло: то дошка закоротка і я не міг вмістити речення, то букву пропущу і льозунг ні до чого. Я не міг ні їсти, ні спати по ночах і постійно молився, щоб у мене прокинувся мистецький талант. Та все надарма: геній з мене не вийшов. Малював я "Хай живе Радянський Союз!", а мені забракло місця на "Союз", то я поставив букву С і крапку на скорочення. До нас був прикріплений представник з району, що всім керував, і він мій льозунг відкинув. Потім я малював "Хай живе батько Сталін!" і замість "т" поставив "м" і вийшло "Смалін". Представникові було того досить, і він звільнив мене від малювання. Малював сам з Февронєю, а я мішав фарбу і мив щітки.

У неділю, на початку листопада, був день виборів. Стояла гарна погода. З району приїхали ще два представники і керували виборами. Февроня записувала на листу, хто йшов голосувати, а мене поставили роздавати бюлетені до голосування і ставити людей у чергу. Години голосування були на московський час (2 години скорше) – від четвертої ранку до четвертої вечора

на наш час. Нікого не пропустили і зганяли всіх, а хто не міг прийти, то йшли до нього додому. Я намагався виконувати своє завдання добре, бо пам'ятав, скільки напсув нервів нашому керівникові з моїм малюванням. З тих двох, що приїхали, один сидів коло урни і пильнував, а другий ходив і підглядав, що хто робить. Увечорі, як тільки закінчилося голосування, ці два типи, що приїхали з району, взяли урну з голосами, листу виборців і мене на фіру. Ми поїхали через ріку до сільради, де був другий виборчий пункт. Там також взяли голоси і голову сільради та поїхали в район до міста Підбуж. До району було далеко, то приїхали ми десь опівночі. Підїхали під великий триповерховий будинок, де за Польщі був суд, а тепер райком партії і райвиконком – найвища влада району. Коли ми зайшли до будинку, хоч я був дуже перемучений, мене зацікавив великий рух. Там було багато кімнат і всюди повно людей – цивільних і військових, що сиділи за столами і завзято працювали. Ми сиділи в залі може з годину, а потім нас покликали до однієї кімнати. Там чемно привітали і запросили сідати. Ми сіли у м'які крісла, і мені було дуже приємно, бо я ще ніколи в такому кріслі не сидів. За хвилину прийшов якийсь старший, гарно вбраний чоловік і, привітавшись з нами, звернувся до мене:

– Як вас звуть, товаришу?

Я несміливо назвав своє ім'я. Він ще запитав про мою рідню і освіту, відтак подякував за працю на виборах і подав руку. Я подав свою і вже збирався йти. Тоді він поклав руку на моє плече і сказав:

– Ви нічого людина. А чи ви любите радянську владу?

Треба було сказати, що люблю, бо визволила нас від панів, і радянська влада дбає про бідних. І було б усе в порядку. Але я зам'явся і відповів:

– Я не знаю... Думаю, що люблю.

Всі в кімнаті затихли, а один з тих представників глянув на мене і сказав: "От сволоч". Той, що мене питав, тільки закліпав очима і дуже почервонів.

Могло скінчитися погано, бо вони звикли до повного послуху, а тут якийсь смаркач з гір каже, що не знає, і прийняли б це за образу. Але наш голова сільради звернувся до них і каже:

— Візьміть до уваги, що Максим працював від четвертої години ранку і дуже перемучений, а до того він зі села і багато чого ще не знає.

Вони між собою щось говорили і дивилися на мене погано, ніби я їм маму зарізав. Потім сказали вийти на залу і там чекати. Я вийшов, сів у крісло і заснув.

Починало розвиднятися. Голова сільради розбудив мене і ми поїхали додому.

Наступного дня радіо і газети оголосили, що 99 відсотків виборців проголосували за приєднання західних земель до Радянського Союзу, і советський уряд щиро приймає своїх братів. Шкода, що я спав у залі, коли рахували голоси, а то міг стати свідком історичної події.

Голова сільради розповів у селі про мою пригоду в районі, і люди не давали мені спокою: "От, дурний йолопе, не знаєш, що сказати, то підеш пасти білих ведмедів. Тільки шкода твоєї родини, що може потерпіти".

Я трохи журився, що по-дурному відповів і вони можуть чіплятися до мене. За кілька днів дістав повідомлення, щоб на завтра зголоситися в районі. Сів на фіру, їду і переживаю: ану, може, дійсно буде клопіт. Коли ми приїхали в район, там було багато народу, і всіх скерували до великої залі, де відбувалося свято "Жовтневої революції". На сцені виступали промовці і палкими словами розповідали про щасливе життя в Радянському Союзі, про дружбу народів. Величезна зала, що потопала у морі червоних прапорів і льозунгів, заповнена була народом. Виступали також наші земляки і так вихваляли партію і мудрого батька Сталіна, розповідали, як поляки знущалися над нашим народом і як бідний народ вічно бідував, що людям аж хотілося плакати зі зворушення. У кінці вигукували "Хай живе Радянський Союз!", "Хай живе великий Сталін!", а люди плескали, ніби подуріли. Коли та парада закінчилася і почали виходити, до мене підійшли два представники району та й кажуть: "Максиме Яковичу, сьогодні у нас велике свято — роковини Жовтневої революції. Ми перевірили, що ви є відданий син радянської влади, бо добросовісно працювали на виборах, тому вам дуже дякуємо". Я їм також подякував, але найбільше дякував Богові, що все обійшлося щасливо і без клопоту.

1940 РІК

Це був тяжкий рік для наших людей. Совети почали притискати народ щораз більше. Контингенти (здача продуктів державі) були такі високі, що деякі господарі не в силі були їх виконати. До того долучилися різні податки і позичка державі. Уповноважені з району, як та саранча, лазили по хатах і грозили, якщо хтось не виконав зобов'язань. Деякі з них були просто нахабні, і коли хтось пробував виправдовуватися, що не може здати на час, то уповноважений витягав нагана і грозив Сибіром. Люди не раз віддавали останнє, щоб їх лишили в спокої. Найгірше було зі здачею м'яса державі. Хто мав вівці, то здав вівцю, а хто не мав, то забирали корову, не раз останню, і діти залишалися без молока. Життя селян стало незavidне.

Не легше було і робітникам, бо існували норми, скільки треба виробити продукції. Якщо не виробив, відтягали з платні. Не вийшов на роботу або спізнився – вважався прогул і карали судом. По праці треба було стояти у черзі, щоб купити щось на вечерю. Політичне переслідування було нестерпним. Хто за Польщі належав до чогось, викликали на допити, а багатьох свідомих людей заарештували і вивезли на Сибір, і то цілу родину. Пропали так найкращі люди: інтелігенція і свідомий елемент Галичини та Волині. Врятувалися тільки ті, що втекли за Сян.

Культурне життя в селі заглохло. Нашу читальню переіменували на клуб і заложили комсомол. Було там з 20 осіб, переважно жидівська молодь. Секретарем комсомольської організації вибрали Василя з нижнього кінця села, що походив з дуже бідної родини. Він так тим захопився, що часто їздив до району і його там дуже хвалили. Василь був моїм шкільним товаришем і вірив, що допомагає українському народові. У клубі були вистави, переважно на советську тему, і щонеділі по полудні забава з танцями, то ми, молоді, ходили танцювати. Люди сварили нас: "Бійтєся Бога, діти, що ви робитє? Нарід пропадає, а ви собі гуляєтє". Нам ставало ніяково, бо це була правда, і дєхто перєстав ходити. Приходили до клубу деякі старші, читали часописи, слухали радіо і грали в шахи.

Я далі ходив до Оленки, але вона чомусь була сумна. Можливо, переживала за свою родину, що могли їх вивезти на Сибір, бо батько був у Галицькій Армії у 20-их роках. На весні 1940 року в село приїхав молодий учитель зі східньої України і вчив у нашій школі. Він запізнався з Оленкою, бо була гарна, і вона мене покинула та почала ходити з ним. Восени вони поженилися. Мені було жаль і я довго скучав за нею. Але мусів погодитися з дійсністю, бо життя має свої несподіванки. Потім я запізнав іншу дівчину.

На весні приїжджали в село різні уповноважені з району і розказували селянам, як засівати землю. Я не міг зрозуміти, як вони, що, мабуть, ніколи не працювали на ріллі, сміють вчити людей, які споконвіку жили на землі і працювали в поті чола. Представники влади поводитися з людьми грубо. Вони жили іншим життям, пили горілку і співали "Широка страна моя родная" або частушки.

Були показові суди. Судили одну жидівку, що гандлювала "на чорно". Зігнали людей до клубу, і суд тривав два дні – суботу і неділю. Прокурор вимагав 10 років заслання, але вона перед присудом зімліла і їй подарували. Люди не знали, чи то був суд, чи комедія, але її залишили в спокої.

ДИТЯЧА ПОШЕСТЬ

У кінці квітня 1940 року в нашому селі кинулася епідемія на дітей. Якись діти в школі захворіли на кір, і це швидко рознеслося по цілому селі. Пошесть набрала великих розмірів і виглядало, що охопила всіх дітей. Прислали лікарів і заклали шпиталь у школі. Пошесть тривала коло двох місяців і наслідки були жахливі: тієї весни у нашому селі померло 160 дітей – одна третина всіх дітей. Захворіли на кір і три мої брати. У травні помер мій улюблений брат Андрій. Мій найкращий друг, що стільки років приносив мені незабутню потіху, коли ми були малі. День перед смертю він мав високу гарячку, просто горів, коли я сидів коло нього, але усе пам'ятав. Він обняв мене, поцілував спраглими устами і питав, чи

буде жити. Я щиро пригорнув його і сказав, що Бог допоможе і він видужає, і ми ще разом підемо купатися у ріці, як прийде літо. Але над ранком він помер. Плакав гірко батько і ціла родина, як ховали Андрія. Йому було 15 років. Мені здавалося, що він пішов відразу до раю, бо весняне сонце так гарно світило, а пташки чудовим співом прощали його.

Микола і Богдан виздоровіли і пережили цю страшну трагедію нашого села. Казали люди, які перебули страшний тифус у Першій світовій війні, що такого ще не бачили. Були дивні випадки, коли діти вмирили і оживали знову. 11-літня дівчинка померла і лежала цілий день на столі. Увечорі несподівано ожила, встала і запитала маму: "Що ви зі мною робите? Я голодна". Всі зраділи і зготували їй смачну вечерю. По вечері вона весело розмовляла, але за кілька годин зробилося погано і таки померла. Люди боялися хоронити дітей, а як хоронили, то просили не засипати домовину. Сиділи над гробом і чекали, може відживе. Ніхто не знав, чи ця епідемія вирвалася з-під контролю, чи це просто недбальство советської влади.

Літо проходило без особливих новин. Люди привикли до нового життя. Тільки в часописах на останній сторінці можна було прочитати про велику перемогу Німеччини на заході Європи. Німці окупували Бельгію, Голландію, Данію, Францію. Залишки західних армій чудом вирвалися через порт Дінкірх до Англії.

Восени совети зажадали великої території у Фінляндії, що колись належала до Росії. Фінляндія відмовилася. Советський Союз пішов війною, і думали, що за кілька тижнів Фінляндія капітулює. Але фіни так героїчно воювали, що Червона армія не могла нічого зробити і застрягла у фінляндських снігах.

Настав 1941 рік. Приходили вістки про великі невдачі советів на фінляндському фронті. В нас, у західній Україні, переслідування населення набирало сили. Тисячі людей сиділи по тюрмах, були вивезені на заслання. Вривався вночі як злодії і забирали цілі родини, даючи дві години, щоб зібратися. Облави енкаведистів лазили по селах і по гірських лісах, шукаючи за партизанами. Видно було, як бідніли села і занепадали міста.

На весні була оголошена загальна реєстрація усіх мужчин, що надавалися до військової служби. У травні

мене покликали до військової бранки і признали годним до Червоної армії. У серпні 1941 року я повинен був іти до війська.

ВЧОРАШНІ СОЮЗНИКИ СТАЮТЬ ВОРОГАМИ

У червні 1941 року відчувалося якесь ледве помітне напруження. Коли я ходив до міста, то бачив, що колони війська посувалися на захід. Можливо, що це були військові маневри. Але в неділю, 15 червня, скликали людей на збори і перший раз, на наше здивування, повісили мапу і почали розказувати про воєнну ситуацію в Європі. Люди відчували щось нового, але ніхто не знав, що то могло б бути.

Настала неділя 22 червня 1941 року. Вдосвіта, десь о четвертій годині, мене збудив сильний гул літаків. Вони летіли низько над селом і обстрілювали гостинець. Там було повно советського війська, що відступало на схід. Ми з батьком пішли через городи в напрямку гостинця подивитися, що там робиться. Сонце тількищо сходило і видно було з'єднання німецьких літаків, що летіли на схід. У селі під деревами коло гостинця чекало багато червоноармійців на возах, серед яких було чимало поранених. Вони мали тільки кріси і кілька скорострілів, певно якась санітарна частина. Зійшлося більше людей, але вони нічого не могли довідатися, бо червоноармійці не хотіли говорити і відразу від'їхали. Ми догадувалися, що, певно, почалася війна, але ніхто точно не знав. Аж по полудні, коли стало тихо в селі, довідалися з радіо, що Німеччина напала на Советський Союз. Між людьми запанував неспокій, бо ніхто не знав, що буде. Вночі приїхало НКВД і заарештувало троє осіб: священика Кецуна, директoра школи Деленка і колишнього вїйта Становича. На другий день приїхали два представники з району й оголосили, що всі мужчини до 50 років повинні прийти до сільради. Деякі люди, почувши, що нас забирають аж під Рудки будувати лєтовище, просили їх звільнити, бо вони хворі. Але представник грозив наганом, що може розстріляти на місці, якщо хтось відмовиться. Було нас багато, може зо 100 осіб. Ми посїдали на фіри і від'їхали на захід. Їхали цілий день і цілу ніч, через Дрогобич, Самбір, аж приїхали недалеко міста

Рудки на великі поля. Там було багато людей, казали, що близько 10 тисяч, і кілька соток військовиків, що керували роботою. Нам відразу дали лопати і наказали рівняти землю на летовище. Але робота не йшла, бо щогодини прилітали літаки і обстрілювали поля, де працювали люди. Треба було втікати в ліс. Цікаво, що ніхто не був поцілений кулею, хоч було стільки людей. Мабуть, німці стріляли у повітря, щоб розігнати людей і не дати працювати. Як тільки літаки відлітали, нас знову зганяли до роботи.

По полудні ми вже чули гук артилерії недалеко від нас і бачили велику пожежу та блиски гарматних розривів. Це тривало кілька годин, а потім, під вечір, червоноармійці несподівано зникли, і на полі зчинився страшний рух. Хтось кричав, що німці прорвали фронт і німецькі танки кілька кілометрів від нас. Люди побігли до своїх возів, щоб втікати додому. Це було надзвичайне видовище – тисячі людей натовпом бігли через поля до польової дороги. Там сідали на свої селянські фіри і з поспіхом, виїхавши на дорогу, гнали на схід, щоб вирватися з фронтової лінії. Всі не могли поміститися на дорозі і багато з них їхали полями. Прилітали німецькі літаки і створювалася паніка, але вони тільки кружляли в повітрі і відлітали на схід. Вечоріло, коли ми дісталися до головної дороги. Там люди роз'їхалися у різні сторони, рух зменшився, і ми поїхали додому. Минули Самбір, Дрогобич і над ранком прибули у наші улюблені Карпати. Там розсталися з фірманами, і лісовими стежками прийшли в село.

У селі панував спокій, люди працювали на полях, ніби не було ніякої війни. Але під вечір совети почали обстрілювати село артилерійським вогнем. Запалили одну хату, а потім, десь за годину, все стихло. Це верталися робітники з лісів – їхали залізничною колією малим ручним возом, а совети думали, що то німці в селі.

За кілька днів німці проринули далеко на схід, але в горах було ще багато советського війська. Мій батько не знав, яка небезпека йому загрожує і ходив на роботу як звичайно. Червоноармійці затримали його, сказали, що він шпигун і хотіли розстріляти. На щастя, старшина, побачивши що робиться, зупинив їх. Він сам перевірів батькову торбинку з полуденком і запитав, чому батько йде через

фронтову лінію. Батько сказав, що не знав, що він щодня ходить туди до праці в копальні вже двадцять років. Старшина звільнив його і сказав йти додому. Коли батько прийшов до хати, то був білий як стіна і ледве міг розказати, що сталося. Ми сердечно дякували Богові і тому старшині, що батько повернувся живий.

Наступного дня, у п'ятницю, 27 червня, німці зайняли сусіднє містечко Східницю, а Червона армія відступила на схід.

Був тихий червневий вечір. Мерехтливі зорі залляли погідне небо і місяць сходив лагідно над східними верхами, так як завжди сходив. Верталися з поля струджені селяни і, повечерявши, лягали спати, бож літо і завтра треба знову йти у поле. Вони знали, що війна чи спокій, а на землі треба працювати, бо селянинові ніхто задурно їсти не дасть.

У суботу рано люди довідалися, що вночі були грабунки жидів і вбито трое осіб. Трагічна вістка сколихнула ціле село, бо такого ще ніколи не було, і люди не могли повірити, що хтось з селян міг це зробити. І селяни це не зробили. Виявилось, що в селі мешкав волоцюга, який прийшов із сусіднього села і жив з бідною вдовою "на віру". Почувши, що прийшли німці і жидівське населення поховалося по лісах, цей негідник взяв собі кількох батярів з околиці до помочі, дістав зброю і грабував жидів. Секретар сільради з жінкою і ще один старший жид не пішли в ліс, бо вірили, що їм кривди не зроблять. Але ці батяри їх постріляли, певно тому, щоб не було свідків. Потім цей волоцюга Василь втік із села і гуляв у Бориславі. Місяць пізніше німці зловили його і його помічників на гарячому і всіх прилюдно розстріляли. Все закінчилося, тільки прикрий спомин залишився у пам'яті селян.

Минув тиждень, як почалася війна. Німецькі армії перейшли ріку Збруч і прямували на Київ. Червона армія панічно відступала. Приходили вістки, що совети розстріляли багато наших людей у в'язницях в різних містах Галичини. Найбільше у Львові. Наш директор школи, вїт і священик вирвалися живими і повернулися додому. Більшовики не встигли всіх розстріляти, бо німці прорвали фронт, і совети мусіли втікати.

У неділю в церкві ми довідалися, що ОУН (Організація

Українських Націоналістів) створила у Львові український Уряд, а наступного дня, 30 червня, проголосила самостійну українську державу. До нашого села приїхали два представники ОУН і закликали людей підтримати наш Тимчасовий Уряд. Було велике піднесення в народі, всі раділи, що нарешті будемо вільні і заживемо в спокої. Та радість була коротка. Німці не думали давати нам самостійну державу, а український Уряд заарештували.

Влітку 1941 року події розвивалися з блискавичною швидкістю. Німецькі армії мали колосальний успіх. Вони розбили советські армії на цілому фронті – від Ленінграду до Кавказу і прямували на Москву. Здавалися у полон цілі советські дивізії, бо думали, що як розпадеться Советський Союз, то настане краще життя.

ПОВІНЬ НА ПІДКАРПАТТІ

У селі люди сподівалися щедрого врожаю, бо видалося гарне літо. Прийшли жнива і врожай був добрий. Зібрали селяни жито, ячмінь і трохи пшениці, повозили додому. Але на полі ще залишилися овес і картопля, що була головним прохарчуванням бідного карпатського населення. При кінці серпня погода поспулася і настала велика слота. Небо затягнулося густими хмарами і дощ падав без перерви три дні. На третій день по полудні ріка Стрий виступила з берегів і почала zalивати поля. Спочатку позаливало поля на лівому березі, бо правий захороняв високий насип залізничної лінії. Але ріка піднімалася безперервно і вночі залляла ціле село. Наша хата була на горі і нам повінь не загрожувала, але навістило інше нещастя – над нами обірвалася гора. Десь по півночі нас розбудив сильний гуркіт каміння, що з великою силою вдаряло в хату. Ми посхоплювалися на ноги, а батько засвітив лямпку. Я бачив, як у хаті потріскала земля і ціла хата почала перевертатися вікнами до неба. Ми повибігали надвір і вигнали худобу зі стайні, а тоді кинулися втікати через город на гору. Було трудно вийти з того обриву, бо всюди утворилися глибокі розколини в землі і якби туди впав, то міг бути засипаний. На краю обриву вдалося знайти місце, де прірва була тільки один метр, то ми поперекакували і пішли полями

вгору. До нас прилучилася ще одна родина, наші сусіди. Ми знайшли оборіг з сіном далеко на горі і заховалися від дощу. Ми промокли до нитки, вимазані болотом, але залишилися живі.

Коли настав день і ми подивилися в долину на село, то побачили жахливу картину. Там, де було село, тепер утворилося одне велике озеро, тільки стріхи хат і вершки садів стирчали з води, наче тисячі маленьких острівців. Серединою цього озера, де було русло ріки, розбурхані води гнали зі шаленою швидкістю, несучи з собою все — дерева, хати, збіжжя у снопах, хатні речі і навіть худобу. Того ранку вода досягнула 16 метрів (60 стіп) над рівнем ріки. Це була найбільша повінь у пам'яті людей.

Нарешті коло полудня перестав падати дощ, а ввечері вода почала спадати. Люди поверталися до своїх домів. Наступного дня вода спала наполовину, і хати та поля виринули на поверхню. Тоді показалася велика руїна: знищені хати і господарські будинки та все, що було в них, замулені городи і поля. Збіжжя в снопах, що залишилося на полі, забрала вода, а те, що було в стодолах, замочило і почало гнити. На полях гніла картопля під намулом і пропала городина та овес. Люди рятували, що могли: сушили снопи, відкопували картоплю з-під намулу, збирали решту врожаю, що залишився по горах. Пропало більше половини хліба, люди знали, що прийде голод і забракне харчів на весні. Бідніші люди вже взимі відчували брак хліба, а на весні настав справжній голод в селі.

Німецька влада була байдужа, але український народ старався допомогти. На Поділлі було досить хліба, але не було грошей привезти і розділити потребуючим. Створено комітет допомоги голодуючим. Дітей шкільного віку забрали на Поділля. Всім, хто не мав що їсти, допомагали виїхати на Тернопільщину і Сокальщину, щоб рятуватися від голоду. Багато з них поїхали на Поділля і врятувалися від голоду. Заможніші господарі в селі також допомагали. Але були старі і хворі, що не могли виїхати і повмирали з голоду. В сільраді було записано, що в селі тоді померло 18 осіб, але казали люди, що більше.

Повінь спричинила голод на цілому Підкарпатті, але найбільше потерпіли повіті Дрогобич, Стрий і Турка. Весна 1942 року була тяжка не тільки для селян, але й у

містах відчувалося брак харчів, бо зі скупих харчових карток трудно було вижити. Можна було бачити тисячі людей з міст, що ходили по селах і міняли одяг, взуття і хатні речі на харчі. Я їздив на Поділля двічі. Не міг повірити, які там були урожаї, а в нас, тільки 200 км звідти, така нужда. Люди в околицях Тернополя і Сокаля, де я побував, були дуже гостинні, всім, хто приїхав за хлібом, радо помагали.

Мені виповнився 21 рік. У вересні 1941-го я мав іти до Служби Праці (Бавдінст). Але я подав прохання, що наша господарка зруйнована повинню, і мені відложили на один рік. Наша родина переселилася до жидівської хати, поки направимо свою. Все жидівське населення вивезли в невідоме на початку серпня 1941 року. На весні 1942-го батько найняв будівельного майстра і робітників, які підняли нашу хату і все направили. У липні робота була закінчена, і ми повернулися додому.

Життя на селі, коли прийшли німці, не набагато змінилося. Далі була сільрада, як і за советів, контингенти і арешти людей, як і перед тим. Єдина зміна, що не переслідували церкву. В 1942 році німці почали забирати молодих людей до Німеччини на роботу, спочатку добровільно, а потім, як забракло добровольців, – силою. Ловили людей на вулицях, де попало, навіть коли йшли до церкви, тому молодь ховалася, йшла в ліс. Там почала творитися підпільна армія, УПА.

СЛУЖБА ПРАЦІ

Закінчилося неспокійне літо 1942 року, і у вересні мене взяли до Служби Праці. Привезли до Дрогобича і примістили в дерев'яних бараках. Було нас там зо 300 хлопців. Поселили по десять у кімнаті і ми спали на поверхових ліжках. Мали матрац зі соломи, подушку зі сіна і коц. Видали черевики з дерев'яними підощвами, бляшану миску на зупу і горня на каву. Одяг ми носили свій, з дому. Виглядало не так зле: відробиш один рік, навчишся порядку і відбудовуєш свій край. Однак за кілька днів, коли я зрозумів їхню систему, то захоплення випало з голови. Наш табір мав німецьку управу, яка завідувала табором, а кілька німців їздили з нами на

роботу і наглядали, щоб кожний виконав, що мав зробити. Проблема була в тому, що ми не розуміли по-німецьки, а німці не розуміли по-українськи. Тому вони понабирали собі помічників з-поміж хлопців, звичайно з міського шумовиння, що знали кілька слів по-німецьки, і поробили їх наставниками. На тому терпіли переважно ми, хлопці зі села, бо наставники трактували нас як темну масу. Найбільше докучали збірки: збірка, коли встаєш, збірка по сніданні, коли йшли до роботи і після роботи, перед вечерею. А тоді ще на молитву і коли йшли спати. Шість разів кожного дня. Якщо на збірці не так станеш чи не так рушишся, то крик і біжить бити. Спочатку це траплялося рідко, але потім, як наставники засмакували владу, то поробили собі палиці і били за найменшу дрібницю. Ми вставали о п'ятій ранку і по сніданні та молитві їхали військовими машинами на роботу. Починали о сьомій і робили до п'ятої, з однією годиною перерви на обід. Копали рови на газову лінію, що проводили з міста Рудки до Дрогобича. Треба було викопати три кубічні метри на день. Як ґрунт був без каменю, то не було тяжко, але коли натрапляв на каміння, то вертався до табору напівживий.

По вечері від сьомої до дев'ятої були вільні. Неділя також була вільна, і ми йшли додому пішки 35 км, щоб принести трохи харчів. Виходили в суботу увечорі, а опівночі були вдома. У понеділок виходили зразу ж по опівночі, бо треба було зголоситися в таборі на шосту годину ранку. Потім ми довідалися, в який час ходив поїзд між Дрогобичем і Бориславом, то їхали і заощаджували 8 км піхоти. Вдома у неділю ніде не ходили, хіба до церкви, бо були дуже перемучені. Принести харчів з дому було конечно, бо годували погано. Хліб ділили на вісьмох, зупа – з брукви і чорна кава. В таких обставинах хлопці стали підупадати на силі, а за чотири місяці почалася епідемія сверблячки. Посилали нас до шпиталю. Там все тіло мазали чорною мазюкою, і за тиждень хлопець виходив як новий. Але мене затримали, бо бракувало віддиху, і лікарі знайшли, що у мене було ослаблене серце. Мене звільнили на шість місяців і я пішов додому.

З "Бавдінсту" я виніс погане враження. Ще недостатнє харчування і тяжку працю один рік можна було

витримати. Але ті шикани, лайки і биття викликали огиду. Пригадую один випадок. Десь перед Різдвом ми по вечері мали вільне і ходили по подвір'ї у таборі. Я підійшов до одного з наставників і запитав, котра година. Замість відповіді дістав сильний удар в лице і впав на землю. Це побачив один з хлопців (він був студентом з Дрогобича), підійшов до нього і питає:

– За що ти його вдарив?

Той відповів з огидою:

– Я не люблю, як дурний бойко говорить до мене. Я бриджуся тої голоти у полотняних штанах і сіряках...

– Для мене він є братом, бо він українець, як і я, – відповів спокійно студент.

– Ну то що ти можеш зробити? Як не перестанеш скавуліти, то дістанеш стільки, що підеш до шпиталю.

– Ти є хам і свиня. Хочеш битися, то я чекаю, – сказав твердо студент.

Зібралось багато хлопців і чекали, що з того буде. Напруження зростало з кожною секундою. Той, що мене вдарив, був високий і сильний хлописько, а студент, хоч мав гарну будову тіла, – набагато нижчий. Ми переживали. Раптом батярина скочив до студента і з усією силою замахнувся, щоб ударити його в лице. Студент зігнувся і удар пролетів над головою. Студент блискавичним рухом наніс йому кілька ударів у живіт і викрутив руку назад. "Герой" почав кричати від болю, його лице посиніло і він став проситися, щоб його пустив. Прийшли німці з канцелярії і забрали обох. Не було ради, бо всі бачили. Відбувся суд, наставника визнали винним і кудись перенесли. Студент тоді став нашим героєм. Відносини в таборі трохи поліпшилися.

Коли я прийшов додому на шість місяців, то відпочивав і набирався сили, бо у липні 1943 року повинен був повернутися до Служби Праці і закінчити свій рік.

ДИВІЗІЯ "ГАЛИЧИНА"

Німеччина погодилася на створення української дивізії на початку 1943 року, бо почала програвати війну. В лютому того року німці вперше від початку війни ганебно програли після довгих запеклих боїв під Сталінградом.

230,000-на армія генерала фон Паулюса, що була гордістю Німеччини, капітулювала і потрапила в советський полон. На початку літа німці повели шалений наступ, щоб прорвати фронт на центральному відтинку в околиці Курська. Хоч німці завдали великих втрат советам, але фронту не прорвали і втратили 1,500 танків. Відтоді німецька сила заламалася і Червона армія рушила на захід. Всім стало ясно, що Німеччина програє війну.

Перевага сил перейшла до альянтів у 1943 році в наслідок двох головних причин. Перша — Америка включилася у війну, коли Японія напала на Перл Гарбор у грудні 1941 року. Друга причина — самогубна німецька політика щодо поневолених народів. Якби німці дозволили їм оголосити самостійні держави, а з трьох мільйонів полонених створили союзна вільну армію, ті народи розбили б комуністів, що навіть сліду не залишилося б. Але Гітлер не розумів, чи не хотів розуміти, що народ має велику силу, і думав, що самою армією і терором завоює світ. Люди сподівалися, що німці будуть кращі, ніж комуністи, але багато не змінилося, бо одна диктатура відійшла, а інша прийшла на її місце.

Німці трактували завойовані народи як невільників, правили залізною рукою і за найменший спротив жорстоко карали. Люди втікали в ліси, йшли у підпілля. Створилася Українська Повстанська Армія, щоб охороняти населення. Дії УПА розлютили німців і вони брали закладників, наших відомих людей, щоб повстанці піддалися. УПА не піддавалася, німці розстрілювали закладників (10 за одного німця) і щотижня брали нових. УПА відплачувалася і вбивала німців. Не було тому кінця. У Дрогобичі німці розстріляли або повісили 110 (11 разів по 10) наших людей. Нарешті на весні 1943 року вони зрозуміли, що терором нічого не виграють, до того ж війну програвали, тому запропонували українцям створити Дивізію "Галичина". Публічна опінія в Галичині була поділена, але український провід погодився, і почалася завзята підготовка. Зголосилося десь з 80,000 добровольців. Хто був у Службі Праці, то автоматично потрапляв до Дивізії. Я дістав повідомлення у травні, що за два тижні маю зголоситися до військової комісії у Бориславі. Думав, що мене відкинуть, бо тільки чотири місяці тому я був звільнений зі Служби Праці через хворе

серце. Але мене прийняли. Перша група добровольців з нашого села від'їхала до Дивізії на вишкіл у липні. Я був призначений до другої групи, що від'їжджала у листопаді.

ПРОЩАННЯ

Ми від'їжджали 11 листопада 1943 року. Був тихий холодний ранок. Вдосвіта новобранці зібралися у центрі села, і майже половина села прийшла нас прощати. Це були зворушливі хвилини, бо треба було покидати свою родину, близьких приятелів і рідне село. Ми були веселі духом, бо думали, що війна швидко закінчиться, ми побачимо трохи світу і, може, зможемо допомогти своєму народові. Батько плакав і був пригноблений. Він обняв мене і сказав: "Ти ідеш, мій сину, в далеку чужину, і я тебе вже більше не побачу". Я запевняв батька, що по вишколі ми всі дістанемо урльоп і за шість місяців я приїду додому, відвідаю родину.

Батькові слова сповнилися: події дуже швидко мінялися, і я дійсно більше додому не повернувся і рідню та село не побачив.

Ми прощалися з усіма в селі, а вони бажали нам щастя у далекому краю. Розвиднялося. Приїхали селянські підводи, що мали завезти нас до Східниці. Але ми відправили їх додому, бо ми – майбутні вояки і нам не пасувало їхати на возах, як старі баби. З пісню на устах ми залишали село. Коли відходили, то серцем відчували, що покидаємо щось дуже дороге, де провели молоде життя. Солом'яні стріхи, голі поля і верхи гір, покриті раннім морозом, дивилися нам услід. Смерекові ліси і річка Стрий ніби шепотіли до нас: "Прощайте, хлопці! Не забувайте нас. Носіть у серці любов до рідної землі і мрійте колись повернутися назад!".

Коли ми прийшли до Східниці, мусіли чекати дві години надворі, бо шофери вантажних машин були поляки і відмовилися везти українців, а ще до того дивізійників, до Дрогобича. Нарешті якось справу залагодили, по полудні ми приїхали в Дрогобич і повисідали на ринковій площі. Там було багато хлопців з цілого повіту, що від'їжджали на вишкіл, а ще більше людей, які прийшли

подивитися і попросити нас. Була урочиста Служба Божа, а потім з трибуни промовляли до нас, що "йде чорна хмара на нашу землю" і що ми, цвіт нації, станемо "на захист нашого народу. Панував піднесений настрій, і все вийшло дуже врочисто. Потім нас завезли на залізничну станцію, де вже чекав довжелезний потяг з тягаровими вагонами. Нас розмістили по вагонах (по 30 хлопців у вагоні) і дали перші військові харчі на дорогу. Підлога була вистелена свіжою соломкою, щоб ми мали де спати.

Ми відїхали опівночі. Їхали цілу ніч і цілий день, через Перемишль, Тарнов і Жешов, а ввечері приїхали до Дембіци. Це було місце нашого вишколу і звалося по-німецьки Гайделяґер. Вишкільний табір, – а були це дерев'яні бараки, заховані в сосновому лісі, – виглядав досить гарно. Нас розмістили по десять хлопців у кімнаті. Ми, з нашого села, були приміщені разом. Спали добре, бо були змучені з дороги.

ПОЧАТОК ВИШКОЛУ

Наступного дня нас збудили по-військовому – о п'ятій годині ранку. Спочатку була збірка і нас довго рахували, потім молитва, снідання, а тоді перші зайняття. Вчили, як ставати до збірки і як марширувати. О 12-ій був обід, о шостій – вечеря. Інструкторами були українські підстаршини, а команда велася по-німецьки. Була строга дисципліна і порядок.

Увечері мали вільне і ходили оглядати Гайделяґер. Зустріли там хлопців з нашого села, що поїхали перші до Дивізії, у липні. Що то було втіхи бачити своїх земляків! Ми сиділи довго, розповідаючи їм сільські новини, а вони розказували нам про вишкіл. Було цікаво слухати, бо вони вже були вояками, а ми ще рекрутами в цивільному одязі.

Гайделяґер був переходовим табором. Це був перший пункт, куди привозили добровольців з Галичини. Два тижні нас муштрували цілими днями, у цивільному одязі. Потім було щеплення і різні лікарські комісії. Аж тоді видали однострої, і ще два тижні дуже строго вишколювали. Не раз так ганяли по лісі, що чоловік ледве дихав.

Минув місяць. Нас розділили по частинах, і мене призначили до протитанкової зброї. Потім відбулася велика

парада на величезній площі за табором. Там було Бого-служення і промови знатних людей та багато прапорів. Мені дуже сподобалося, як старшини відбирали дефіляду, як чудово подавали команди і як парадно оберталися та робили кроки. Ми, рекрути, дуже дивувалися, бо такого дива не бачили, і тільки кліпали очима. Потім була присяга, і ми, кілька тисяч, урочисто повторю-вали слова присяги, що лунали з трибуни. По присязі моя частина була призначена на вишкіл до міста Ольденбург, що роз-ташоване коло Північного моря, недалеко Голляндії. За три дні наша частина дістала поїзд і рушила в далеку дорогу. Подорож тривала три доби. Перший раз у житті я бачив Краків і Катовіце, а тоді ми переїхали границю і вїхали в Німеччину. Всюди видно було велику чистоту і порядок. У грудні 1943 року в Німеччині ще мало відчувалося війну. Цікаво було оглядати гарні великі міста та взірцеві містечки і села. Ми їхали через Бреслав, Дрезден, Ляйпціг, Магдебург, Ганновер і Бремен. Була маленька неприємність, бо ми не знали німецької мови. Нам видали харчі на три дні, а деякі хлопці не зрозуміли і зїли за два дні, а на третій мусіли постити. А взагалі, наша подорож була дуже цікава.

ОЛЬДЕНБУРГ

Ольденбург – невелике старовинне місто з багатьма історичними будівлями. Навколо піскувата земля, покрита пасовиськами, сосновими лісами, багато каналів та вітряків. Клімат морський – лагідна зима, снігу майже немає, але сильні вітри з півночі досить дошкульні. Нас примістили у військових касарнях на краю міста. Це було краще, ніж бараки у Гайделягрі. Десять хлопців на кімнату і німець ефрейтор, що вишколював нас.

Вишкіл почався відразу, наступного дня, на площі касарень. А потім щодня ми марширували у поле. Вишко-лювали старшини і підстаршини вермахту, була дис-ципліна, але відносилися до нас добре. Вишкіл проходив справно, і хоч нам було не раз трудно, бо не знали німецької мови, але поступово опановували військове ремесло. Ми любили вдосвіта марширувати на вправи з піснею на устах і любили зайняття, бо щодня було щось нового. Найчастіше ми співали "Їхав козак на війноньку" і

"Хлопці, підємо", бо це нам гарно виходило, а комендант нашої сотні штабфельдфебель Маєр ці пісні дуже любив. У суботу ми півдня робили порядки, а по полудні мали вільне. Треба було шурувати підлогу, щоб "світилася", ліжко мусіло бути застелене "на кант" і чистити кріси докладно, бо коли прийшла перевірка і знайшли найменшу порожинку, то вільного не було.

В неділю ми сотнями марширували до церкви у місто. Богослуження не розуміли, бо відправляли по-латинськи, але могли помолитися і згадати своїх рідних. Часом приїжджав український священник і відправляв по-нашому, і ми були дуже зворушені. В неділю по полудні хлопці йшли у місто на пиво чи до кіна, або тільки оглядати місто. Зустрічалися дівчата, навіть дуже гарні, і видно було, що вони бажали заізнатися з нами, бо ми були молоді і повні життя. Але ми не знали мови, а крім того, чужинцям не дозволялося ходити з німецькими дівчатами. Нам подобалося це мале місто – таке тихе і гарне, але ми тужили за Карпатами і своїми рідними. Писали додому і пошта приходила нормально. Мої родичі повідомляли, що люди в страху, бо наближається фронт, і поради вже коло Тернополя. У березні 1944 року пошта з дому поспувалася, а в травні зовсім обірвалася.

1944 рік для Німеччини приніс величезні труднощі. Почалися масові налети. Бомбардували день і ніч, і цілий край перетворювався у одну суцільну руїну. Спочатку протилетунська артилерія і бойові літаки чинили завзятий спротив і відбувалися запеклі бої у повітрі. Але альянти мали перевагу і посилали ескадру за ескадрою, і німці вже не могли їх стримати. Ночами летунські алярми були по кілька разів, ми мусіли бігти до сховища у пивницю. Вдень перебували на вправах у полі і бачили не раз, як летіли тисячі літаків і вкривали ціле небо, що аж здригалася земля.

Наш вишкіл добігав до кінця. У кінці березня ми мали великі маневри на півдні від Ганноверу і були у полі чотири дні. Ми наступали цілими днями, а вночі – при світлі ракет. Нам давали добрі харчі з польової кухні, але ми були дуже перемучені, коли поверталися до Ольденбургу.

На початку квітня нас призначили на виїзд до Нойгамєру в Сілезії, де збиралася наша Дивізія. Їхали

поїздом два дні через північну Німеччину, через Бремен, Стендаль і Берлін. Німеччина вже не виглядала гарно, бо міста були збомбардовані, особливо Берлін.

До Нойгамеру приїхали пізно вночі і помарширували до вишкільного табору.

НОЙГАМЕР

Нойгамер – невелике місто в горішній Сілезії, на північ від Бреславу. За містом знаходився військовий табір з дерев'яних бараків, де розміщувалася наша Дивізія "Галичина". Табір був оточений сосновим лісом і нагадував Гайделяг'єр. Навколо табору, головню на північ, простягалися великі поля і малі ліси. Терен був хвилястий і пісковий, і добре надавався до військових вправ.

До Нойгамеру постійно прибували нові частини з різних вишкільних пунктів, так що при кінці квітня 1944 року Дивізія була зформована. Розділено її на три полки: 29-ий, 30-ий і 31-ий. Я попав до 31-го полку, де була протипанцерна зброя. Кілька тижнів ми проходили строгий вишкіл, як обслуговувати протипанцерну гарматку і ручну протитанкову ракету, що звалася "Офенрор". На початку травня набирали хлопців на курс їзди, бо треба було шоферів до машин, що возили протипанцерну гарматку і обслугу. Я зголосився і мене прийняли. Цей курс мені дуже сподобався, бо цікаво було щось нового навчитися і до того було легше, ніж вишкіл у полі. Біда лише, що бракувало бензини, і тому вчили на одній машині. Один вчився їхати, а решта сиділи ззаду і чекали своєї черги. Ми мали багато вільного часу, поки прийшла наша черга, тож проводили час за оповіданнями і жартами. Ми вивчали теорію, як працює машина. За три тижні здали іспити, а тоді дали нам машини. Бракувало бензини, але ми їздили на вправи потроху, щоб привикнути. Брали гарматку і обслугу, їхали у поле і тренувалися.

Мушу признатися, що спочатку з мене був кепський шофер, бо я дуже шарпав машиною. Не раз хлопці, що їхали зі мною, мали охоту нам'яти мені чуба, бо я їх добре натряс по дорозі. Потім я трохи вправився і вже можна було витримати. Зате я був добрим стрільцем. Щоб не

було – чи то револьвер, чи кріс, чи наша протипанцерна гарматка, я поцілював знаменито і кілька разів діставав відзначення. Я був перший стрілець коло протипанцерки. Одного дня ми стріляли до "танків" (не правдиві, а намальовані з дощок, що на линві посувалися через поле). З сімох танків я поцілив п'ять. Спостерігав за "боем" якийсь молодий німецький генерал і шохвилі вигукував "зер гут", "вундербар", а потім підійшов до мене, подав мені руку і з захопленням щось шварґотів по-німецьки. Я, розуміється, не знав, що він говорить і стояв на струнко, але мені здавалося, що він мене дуже хвалив. За добре стріляння мені на вечерю дали подвійну порцію марґарини і ковбаси.

Настрій хлопців у Дивізії був добрий. Відносини між вояками та старшинами і підстаршинами були прихильні. Нас єднала ідея служити своєму народові. Хоч команди були по-німецьки, все решта було по-нашому, і Дивізія мала наскрізь український характер. Всюди лунала українська мова, а площа була прикрашена чудовою українською мозаїкою, виложеною з кольорового піску.

Вечорами по службі дозволяли йти в місто, однак мало хто користав з цього, бо вишкіл був строгий і хлопці сильно втомлювалися. Зате у суботу по полудні і в неділю ми ходили до міста на пиво або до кіна. Часом приїжджали з Галичини театральні групи, "Веселий Львів" і розважали нас.

У травні вишкіл добігав до кінця, і Дивізія готувалася на фронт в Галичину. Ми часто мали нічні вправи і вправи, в яких брала участь вся Дивізія. Ми проводили наступи з гострою амуніцією і часом траплялися нещасні випадки. Якось розірвалося гарматне стрільно і вбило трьох хлопців. Пам'ятаю, як їх хоронили з усіма військовими почес-тями.

Були довгі марші по 30–40 кілометрів з повним вирядом та наступи і протинаступи, що тривали цілий день. Відбувалися також великі паради, коли приїжджали високі чини з Берліну. Одного разу приїхав Гімmlер, а з ним багато генералів. Ми марширували сотня за сотнею у повному виряді, а вони відбирали дефіляду з високої трибуни.

Іншим разом приїжджала Ева Браун, секретарка Гітлера, яку супроводжували старшини. В дефіляді брала участь вся Дивізія. Спочатку марширувала піхота, потім

їхали ми – протипанцерна зброя, а за нами – тяжка артилерія. Я бачив, як на підвищенні коло дороги стояла Ева – середнього зросту, блондинка, в ясному дощовому плащі. Я хотів добре приглянутися, задивився і зїхав трошки з ряду. О, що то було крику! Якийсь наш старшина, що стежив там за порядком, почав на мене верещати: "Ти дурний бойку! Тримай лінію! То не вівці пасти, то є військо". Не варто мені було стільки клопоту, бо та Гітлерова дівка навіть не була така гарна. Дивно, як той впорядчик знав, що я бойко? Того я ніяк не міг збагнути.

Наша Дивізія поспішно готувалася на фронт, але підготовка забирала багато часу, і аж у червні ми були готові до виїзду в Галичину. Нам належалась відпустка після закінчення вишколу, перед виїздом на фронт. Але ситуація погіршилася, бо совети забрали Тернопіль і підійшли під Броди. Наш урльоп пропав, а ми так на нього чекали. Пошти з дому вже майже не було.

В останні дні травня мене несподівано призначили до спеціальної частини снайперів, що мала бути тимчасово вислана на боротьбу з червоними партизанами у Карпатах. За тиждень нас завезли в околицю Криниці, щоб порозганяти червону партизанку, і за кілька тижнів долучитися до Дивізії в Галичині. Переїхавши Бреслав, Катовиці і Новий Санч, ми заночували у Криниці. Це – славне курортне місто у підніжжі Карпатських гір, з численними курортами і санаторіями. Там були чудові вілії у самому місті і довкруги у горах, заховані в лісах. Перед війною різне панство з Польщі і навіть з-за границі їхало туди лікуватися чи просто "вживати собі світа". Тепер там було багато німецьких офіцерів на урльопі, що насолоджувалися природою і красою гір.

Нашу частину примістили в готелі, і я спав знаменито, бо таких вигод ще ніколи на мав.

ПЕРШИЙ БІЙ

Наступного дня рано-вранці була збірка, і нас приєднали до більшої німецької частини. Заладували всіх на вантажні машини і ми відїхали на південь. Їхали через Мушину, Щевіц, а коли переїхали Дунаєць, то опинилися у

високих горах. Там залишили машини, одержали харчі та амуніцію і рушили пішки в напрямі південного заходу.

Наші хлопці швидко перезнайомилися. Я особисто подружив з Юрком з Рави-Руської. Він був дуже веселої вдачі і всі його любили. Ми не падали духом, але нерозгадана будучність перед нами зроджувала крихітку непевности у наших серцях.

Ми йшли розстрільною лінією, дуже обережно, щоб не попасти в засідку. Спочатку було трохи моторошно, бо ми перший раз йшли на ворога і не мали досвіду. Як тільки щось зашелестіло в корчах, були напоготові, бо думали, що то партизани. Але пройшло кілька днів і ми не мали контакту з противником, за винятком коротких перестрілок, якщо несподівано натрапляли на ворожу стежу. Ночували в шатрах, виставляючи сильну варту.

Третього дня під вечір попали на велике з'єднання червоних партизанів, які привітали нас сильним кулеметним вогнем. Ми залягли, зайняли становища і відкрили вогонь. Зліва, в долині за скелею, чути було сильну стрілянину, і я чув, як кулі вдаряли у пні ялиць. Перші постріли заскочили мене і я відчув страх, але за хвилину був спокійний і мені здавалося, що я на вишколі на вправах. Я хотів побачити, що робиться коло мене, тому підповз на ліктях до краю скелі і поглянув в долину. Там лежали вбиті два наші хлопці, які ручними гранатами затримали ворога, що намагався прорвати нашу лінію. З-поза ялиць видно було також кількох убитих партизанів, але їх трудно було бачити через густе галуззя. Противник наступав із трьох сторін і сильними атаками пробував нас оточити. Бій тривав уже кілька годин і на лівому крилі ситуація була опанована, але справа червоні наступали цілою силою.

Стемніло і нам треба було відступати, та це було неможливо, бо терен був поганий. Дістали наказ тримати позиції. Нарешті нам вдалося затримати наступ противника і при світлі ракет ми почали наступати, щоб зайняти ліпші позиції. Червоні підтягнули міномет і відкрили сильний вогонь. Ми не могли дістати підмогу літаків, бо була ніч, і бій тривав безупину.

Десь по опівночі з-поміж шуму стрілянини я несподівано побачив блиск коло себе, а потім вибух, що сколихнув землю. Мені забракло подиху і я пробував

зловити повітря, але не міг. Здавалося, що я мертвий, і я відчув, наче моє тіло піднімається і пливе у простір. Потім я прокинувся, зловив віддих і зрозумів, що я живий. Передо мною була розрита земля і я чув ніби крізь сон, що хтось кричав коло мене. Я насилу обернувся і побачив, що це був мій друг Юрко. Коли я діткнувся до нього, він закричав з болю, а потім почав голосити: "О, мамо рідна, Матінко Божа, допоможіть мені!" При світлі ракет я побачив, що обі його ноги були розбиті вище колін. Однієї ноги не було взагалі, а друга ще трималася на шкірі. Кусок відірваної ноги стрясався і бив по землі. З болю він здригався цілим тілом і стогнав тихим голосом: "Пречиста Діво, Ісусе Христе! Я не можу перенести цього. Дострільте мене. Я не можу..." Йому забракло віддиху і він насилу хапав повітря, а потім затих. Я знайшов бандаж у своєму наплечнику, але Юрко вже не жив. Я зложив йому руки на грудях, закрити очі і поцілував у чоло. Хотілося кричати з розпуки за своїм дорогим другом, але голова була тяжка і шуміло у вухах. Відчув, що мої ноги були гарячі і мокрі від крові, а пальці ніг прилипали до підошви. Тепла липка маса спливала по моєму обличчі... Я втрачав притомність. Ще відчув, як чийсь руки піднесли мене і поклали на ноші... Більше вже нічого не пам'ятав.

У ШПИТАЛІ

Розвиднялося, коли я пробудився коло санітарного пункту, що знаходився недалеко якогось містечка і виглядав як маленький військовий шпиталь. Я не знав, чи мені давали якусь медицину, чи свіже гірське повітря пробудило мене. Багато нас лежало там, чекаючи своєї черги. Я бачив, як санітари приносили нових поранених, клали їх на землю і відходили з порожніми ношами. Деякі поранені кричали, але більшість лежала тихо. Вітер шелестів листям на деревах, а ранок перед сходом сонця був холодний. На другому боці подвір'я лежали мертві, поскладані в один ряд. Я не хотів вірити, що ми мали стільки жертв, бо наша частина була невелика, зо 300 вояків (80 дивізійників, а решта німці). Але мені сказали, що там були також вбиті і тяжко поранені партизани, яких червоні не могли забрати зі собою. Потім мене взяли

усередину, де лікарі завзято працювали. Вони з закованими рукавами оперували на всіх столах і були червоні як різники. Навкруги чути було сильний запах медицини і солодкий запах крові.

Мене підняли і поклали на стіл і я відчув глухий біль у голові. Роздягнули і оглядали рани. Лікар диктував, а санітар записував: "Багато дрібних ран на голові і лівій нозі і дві рани на шиї. Поранений під час виконання військового обов'язку". Потім дали наркозу і оперували три години.

Коли пробудився, почув, що мене несли на ношах до санітарного авта. Привезли на залізничний двірєць, де стояв військовий поїзд, що мав санітарні вагони. В середині все було чисте і біле – ліжка, уніформи сестер, лікаря. Мене поклали на ліжко і дали якісь таблетки. Сонце вже було високо і через вікно вагона ogrівало лице. За якийсь час поїзд рушив, і ми відїхали на захід. Їхали цілий день, і монотонний стукіт коліс заколисував до сну. Увечорі проїхали місто Бельськ, що славилось фабриками сукна, а перед опівніччю приїхали до Вольфдорфу, де був великий військовий шпиталь. Містечко Вольфдорф (по-польськи Вільче) лежало у підніжжі гір, близько німецької границі, заселене поляками. Ставлення до німців було вороже, скрізь відчувалося, що населення чекає, коли німці заберуться. У шпиталі була добра лікарська опіка, і мої рани швидко гоїлися. Минуло чотири місяці, і мене перевели до меншого шпиталю в тому ж містечку, що нагадував радше санаторію. Там були добрі харчі і всі вигоди, тому я швидко приходив до здоров'я.

Ми мали деякі обов'язки: виконували легку працю у шпиталі, стояли на варті вночі. Але й мали багато вільного часу і можна було йти у місто чи навіть кудись поїхати. Я часто їздив до Бреславу – великого міста у Сілезії, де можна було розважитися і забути сумну будучність, що нависла над Німеччиною, а також над нашим народом. Там я мав нагоду піти до кіна чи театру, відвідати музеї і ботанічні сади, чи просто посидіти у прекрасних парках, любитися чудовою архітектурою старовинного міста. Одного жовтневого вечора, коли я вертався до Вольфдорфу, трапилася несподівана пригода. У поїзді, в переділї, де я сидів, два німецькі вояки пильнували американського летуна в ранзі майора. Його,

мабуть, десь недалеко зловили, коли зістрілили літак, і везли в полон. Він мав сковані руки і сидів між вартовими. Надворі була буря, але поїзд їхав досить швидко. Коли стемніло і ми їхали через ліс, раптом згасло світло у вагоні, а потім хтось потягнув гальму і поїзд, заскреготавши колесами, відразу зупинився. Зробився великий рух у темноті, а потім хтось засвітив світло. Летуна у вагоні не було, а вартові лежали на підлозі. Через розчищене вікно вітер заносив дощ. Польське підпілля було досить сильне, і це була їх робота.

Про свою Дивізію вже п'ять місяців, будучи у шпиталі, я нічого не знав. У Вольфдорфі українців не зустрів, а з зовнішнім світом майже не мав контакту. Аж десь восени у шпиталі один німець розповів мені, що був під Бродами у липні 1944 року і чув, що Дивізія "Галичина" була розбита. А більше він не знав нічого. На початку листопада я поїхав до Нойгамеру, щоб довідатися про Дивізію і, може, зустріти когось зі своїх друзів.

На брамі дивізійного табору стояв вартовий. Я показав військову книжку і сказав, що хотів би відвідати знайомих і довідатися про Дивізію, бо перебуваю тепер у шпиталі і нічого не знаю. Вартовий відповів, що до табору я не можу йти, бо вояки якраз на вишколі, але він покличе когось з канцелярії, що може мені розказати про нашу Дивізію. Я погодився. За хвилину прийшов пристійний молодий підстаршина і привітався зі мною. "Ви хочете довідатися про Дивізію, то я вам розкажу. Я був одним з тих щасливих, що повернулися з-під Бродів". Він узяв мене на прохід. Лице його споважніло, а очі зраджували жаль і тривогу. Він з великою докладністю розказав про все. З його розповіді, а пізніше з прочитаних споминів очевидців, я взяв цілу історію про Дивізію і бої під Бродами. Ось що розповів мені підстаршина.

ДИВІЗІЯ ПІД БРОДАМИ

Перші частини Дивізії "Галичина" від'їхали на фронт 28 червня 1944 року. Кожного дня відходило чотири транспорти. Дивізія була призначена до першої танкової армії в околиці Станиславова, на наказ начальника

німецького штабу в Галичині фельдмаршала Моделя. В той час запримічено сильну концентрацію частин Червоної армії на схід від Львова, і треба було очікувати наступу на Львів. Наказ змінився, і Дивізію перекинули на відтинок Бродів та приділили до 8-го армійського корпусу, що мав 4-5 піхотних дивізій під командою генерала Гавфе. Дивізія одержала відтинок другої оборонної лінії, коло 36 км, де сподівалися наступу Червоної армії на Львів.

14 липня головна лінія фронту проходила на схід від Бродів. Дивізія зайняла оборонну лінію 20 км від фронту.

15 липня з нечуваною силою почався наступ Першого Українського фронту. Совети силою 41 дивізії, 6,300 гармат, 900 танків і 700 літаків прорвалися у двох місцях: на шляху Тернопіль – Львів і на північний захід від Бродів. Оба удари були такі сильні, що їх не можна було затримати, бо бракувало сил, головно танків і літаків. Проти 41 дивізії ворога стояло тільки 11 дивізій з німецької сторони.

Наступ коло Бродів прорвав праве крило корпусу, і переважаючі сили ворога увірвалися через пролом на південь від Підкаменя. Дивізія "Галичина" відразу опинилася на першій лінії фронту, бо німецькі дивізії відступили. 30-ий полк мав завдання замкнути прорив і негайно йти у наступ. Але замкнення не вдалося. Полк був розбитий, бо сили ворога вчетверо переважали, а до того ворог мав багато танків. Тільки окремі сотні полку дісталися поза крила пролому і трохи стримали ворога. До залишків 30-го полку приєдналися 29-ий і 31-ий полки в районі Підгірців, і разом почали наступ. Їхнє завдання було трохи легше, але й вони зазнали великих втрат і попали в психологічний шок.

Головним завданням Дивізії було загородити долини коло Сасова і Ясенєва, але задні частини повідомили, що ворог прорвав наші частини недалеко Бужка, і запасний курінь відступив на захід. Становище стало критичним, бо Дивізія не мала резерви. Штаб Дивізії не міг повірити, що ворог зайшов так далеко в тил.

Наступ на Львів продовжувався... Зв'язок корпусу з частинами поза фронтом був перерваний...

18 липня замкнувся перстень... Восьмий корпус разом з Дивізією "Галичина" були оточені... Чотири дні вони

завзято боролися, щоб не бути цілком знищеними. Армія з півдня спробувала звільнити корпус з оточення, але це не вдалося...

Ці дні були тяжким випробуванням для нашої Дивізії: поперше, українські вояки не мали бойового досвіду і відразу попали у запеклі бої, а подруге, Червона армія знала про Дивізію і хотіла її цілковито знищити.

Упродовж 10 днів шаліла битва під Бродами... Дивізія і 8-ий корпус здані були на власні сили і боролися до останніх можливостей... Важкі бої йшли за села Пеняки, Гута Пеняцька, Гута Верхобузька, Майдан Пеняцький і Суходоли. Наші втрати були дуже великі. Деякі німецькі частини попали у паніку. Запеклі бої розгорілися під Кадовбицями і Ціпками, а село і замок Підгірці переходили кілька разів з рук до рук. Советські танки досягли Олеська і з'єдналися зі своїми частинами, що прорвалися від Бузька. В той час зрезигнував комендант нашої Дивізії генерал Фрайтаг...

Нарешті вдалося стримати ворожий наступ, і Дивізія приєдналася до головних сил корпусу. 22 липня корпус прорвав південну стіну котла, на захід від Золочева, вів запеклі бої і помалу пробився через Почапи, Белзєць і Скваряву. У штурмі за височину ми зазнали великих втрат. Через стрімкі береги не можна було нічого з собою взяти, тільки ручну зброю. Вся важка зброя, обози і постачання залишилися там, в долині, і попали в руки ворога. В долині стояла страшна картина... Навколо горіли села, а на полі бою видно було велику руїну. З Дивізії прорвалося близько 3 тисяч вояків. Решта, 8 тисяч, загинули або потрапили в полон. Одиницям вдалося перейти до УПА.

Вирвавшись з котла під Бродами, треба було далі марширувати, бо цілий фронт відступав на Ходорів, Жидачів, Стрий, Дрогобич і Самбір. У Самборі врешті відпочинок, а тоді марш через Турку, Ужок до Середнього на Закарпатті, де зібралися рештки Дивізії.

На початку вересня переїхали до Нойгамеру і приступили до формування нової Дивізії. Дивізія знову мала 11 тисяч вояків: 3 тисячі поворотців з-під Бродів і 8 тисяч нових вишкільників. На місце Дмитра Палієва сотником Дивізії призначено поручника Любомира Макарушку.

Так закінчив свою розповідь молодий підстаршина. Ми попрощалися, і я зі смутком у серці від'їхав до шпиталю.

Закінчувався грізний 1944 рік. Я зустрів Новий 1945 рік на варті коло шпиталю. Шпиталь і місто потопали в цілковитій темноті, бо були часті летунські налети. З голосника доносився грубий голос Гітлера, що промовляв до народу. Він говорив про "велику Німеччину", про німецьку офензиву в Бельгії, про таємну зброю, що нею він знищить альянтів, і Німеччина виграє війну. Я не все розумів, але для мене це виглядало дитячою фантазією, бо всі бачили, що Німеччина програє на всіх фронтах.

ОСТАННІЙ РІК

Довго чекати не довелося, бо вже 11 січня Червона армія почала великий наступ на східньому фронті. Совети були під Варшавою і Краковом і звідти вдарили великою силою на захід. Наступ проходив швидким темпом, і вже 13 січня червоні патрулі на танках появилися коло нашого міста. Трудно було повірити, що тільки два дні тому ми були 300 км від фронту.

14 січня евакували наш шпиталь. Усі, хто міг, ішли пішки 7 км до містечка Рацібож, де була залізнична станція. Тих, що не могли йти, і тяжкопоранених повезли вантажними автами. Сніг був по коліна і наша валка посувалася дуже помалу. Вечоріло, коли ми прийшли на станцію. Там було велике замішання, а всередині так багато людей, що не можна було пройти. Фронт був кілька кілометрів від нас, чути було гарматний вогонь. Артилерійські стрільна вибухали недалеко нас, а небо на сході було освітлене як вдень. Я почав сумніватися, чи нам вдасться звідси вийти, і потерпав, що нас заберуть совети. На станції були два ряди поранених, що лежали під стіною, і далі приносили нових. Санітари надавали першу поміч і забирали до кімнати, де оперували лікарі. Мені пригадалося, що сім місяців тому я проходив те саме.

Ми мали щастя: якимось дивом німці тимчасово стримали фронт. Ми дістали поїзд десь коло півночі і від'їхали на захід. Поїзд був страшенно довгий – може, зо

два кілометри, був виповнений пораненими та цивільним населенням і їхав дуже поволі. Їхали цілу ніч і цілий день, а фронт посувався за нами, бо безперервно було чути гук гармат. Стихло аж на другу ніч, і ми перший раз затрималися на якійсь станції.

У поїзді було досить душно від переповнення людьми. Я вийшов з вагона на платформу, щоб подихати свіжим повітрям. Надворі був сильний мороз. Те, що я побачив, було не до повірення. На сусідніх рейках, коло нас, стояв поїзд з відкритими вагонами, де збитою масою куняли в'язні з концентраційних таборів. Вони скупчилися разом, щоб не замерзнути, і страшно тряслися від холоду. Це були люди-скелети. Доносився плач і стогін вмираючих. Я не міг на це дивитися. Повиходило багато людей з нашого вагона, а в'язні почали благати: "Ми вмираємо з голоду і холоду, ради Бога, допоможіть нам". Я приніс свою пайку хліба і кинув їм, хтось ще кинув хліб і консерву. Вони плакали від радості, а один сказав: "Вам Бог допоможе". Потім вийшов німецький старшина СС, вийняв револьвер і почав на нас кричати "Фафлюхте гунде". Ми пішли до вагона.

За кілька годин поїзд рушив, і ми поїхали далі на захід. Їхали цілу ніч. Більше я не чув гулу артилерії, тільки далеко на сході виднілися відблиски гарматних пострілів, що освічували небо. На другий день коло полудня ми приїхали до міста Хемніц. За містом був військовий шпиталь, і мене примістили там. Пробув я в ньому лише кілька днів, бо з фронту постійно привозили поранених і шпиталь був переповнений. Я вже видужував, тож мене звільнили, дали папери і харчі на дорогу і післали до Мінсінґену, де був табір "видужуванців". Мінсінґен – мале місто, що знаходиться на південний захід від Бад Віртенберґу, недалеко Швайцарії. Там перед тим був табір армії генерала Власова.

Дорога була далеко, через цілу південну Німеччину – Ансбах, Нюрнберґ, Ульм і Бад Віртенберґ. Був початок лютого 1945 року. Я їхав три доби і пережив страхіття безперервних летунських налетів. Ми чекали годинами на полях, коли бомбардували Нюрнберґ. А як увечері заїхали в місто, знову був налет, і ми заховалися у бункері. Було там багато жінок і дітей. Коли бомби падали близько, то бункер стрясався, і діти зі страху кричали. За

дві години закінчився налет, ми побігли до поїзду, що чудом уцілів, і відразу відїхали. Тієї ночі Нюрнберг був цілковито знищений і загинуло 160,000 цивільних людей. Божя воля, що я вийшов звідти живий.

Моя подорож проходила дуже повільно, бо подекуди були розбиті залізничні рейки і доводилося чекати, поки направлять. За два дні я приїхав до Ульму, а далі їхати не могли, бо не було дороги. Вночі Ульм збомбардували дощенту. 40,000 трупів за одну ніч, переважно погорілих живцем від запальних бомб. Був холодний ранок, але снігу не було, і починався погідний день. Я висів з поїзду і пішов туди, де вчора було місто, а тепер суцільна велика руїна. Я не бачив ні одного цілого дому, ні одного дерева, тільки залишили одну катедру, що виглядала неначе оаза в пустелі. На всіх вулицях працювало багато людей – гасили вогні, витягали з руїн трупів і поранених. Вид був жахливий. Мене опанувало велике пригноблення. Що винні оці тисячі жертв, поскладаних рядами при дорозі, з попеченими тілами і гримасами болю на мертвих устах? Для них уже не було різниці, хто виграв війну чи хто пануватиме на їхній землі.

Перед вечором направили залізничну лінію, і я поїхав врешті до місця свого призначення.

Мінсінґен вважався переходовим табором, і там усе було вимішане, як горох з капустою. Були там частини на вишколі і ті, що поверталися зі шпиталів, як я, а також різні погублені, що шукали своїх частин. Всі – чужинці різних національностей: росіяни, українці, білоруси, хорвати, татари. Мене помістили у кімнаті з "видужуванцями" зі шпиталів. Нас було 10 у кімнаті, і кожний іншої національності. Говорили різними мовами, а порозумітися можна було тільки по-російськи або по-німецьки. Ми вставали о шостій годині ранку, робили збірку і по сніданні марширували до лісу в горах, збирали дрова і несли до табору. Я любив ходити до лісу: там було затишно, далеко від налетів і фронту і здавалося, ніби не існувало війни. В долинах між горами розкинулися бідні села швабів, а перед нами в далині білили швайцарські Альпи. По полудні ми мали вільне – грали у карти, волочилися по таборівій площі, де був чорний ринок і можна було все купити. В таборі панувала напружена атмосфера, бо зібралися різні нації, які взаємно себе

недолюблювали. Був я там тиждень. Лікарська комісія, замість вислати мене до моєї Дивізії, звільнила з війська і післала до міста Гайльбруну на цивільну працю. За кілька днів наша маленька група звільнених здала зброю, отримала папери, і ми поїхали через Штутгарт до Гайльбруну на працю. Прибувши до робітничого табору і побачивши, які там погані відносини, мені пригадався "Бавдінст", бруд і зупа з брукви та грубе поводження наставників. До того, ми були недалеко західнього фронту й альянтські літаки прилітали щохвилини та обстрілювали все, що бачили на дорозі. Не можна було нікуди вийти, і ми не могли йти до роботи, хіба вночі.

ЗАХІДНІЙ ФРОНТ

Фронт уже був на ріці Райн, а в половині березня забрали Карльсруге, 50 км від нас. За два дні було чути канонаду тяжкої артилерії, а небо червонілося на південному заході. За тиждень нас евакували на схід у сторону Штутгарту, до міста Бетіггайм.

Йшли пішки два дні, свою скромну пайку харчів з'їли першого дня, а на другий дошкуляв голод. Ми були в німецьких уніформах, а навколо нас — фронтова лінія. Нас затримувала німецька військова поліція, бо думала, що ми дезертири. Але ми мали папери і нас пропускали. Одного разу натрапили на військову кухню, показали свої документи і нам видали харчі на один день.

На третій день рано ми прийшли до Бетіггайму, але нам сказали, що прийняти не можуть, бо в них також евакуація. Дали зупи і сказали, що можемо піти до бараків відпочити. В бараках майже нікого не було, ми лягли спати, бо два дні мало що спали.

За кілька годин, по полудні, нас збудив вибух гарматних стрільнів, що розривалися зовсім близько. Повибігали надвір і побачили сусідній барак в огні, а люди втікали до поблизького бункера. Ми також побігли. Там було багато людей, вивезених до Німеччини на роботу. Вони сказали, що французька армія вже зайняла Бетіггайм, і німці відступили. Наступного дня вранці було дуже тихо. Я побачив, як люди (переважно чужинецькі робітники) йшли

у місто, щоб щось роздобути. Пішов і я з ними. Там чужинці грабували німецькі крамниці, хапали що могли: одяг, взуття, біжутерію, харчі. Для мене це виглядало дуже дико, і хоч я потребував цивільного одягу, щоб перебратися з військової уніформи, мене взяла огида і я пішов за місто. На краю міста побачив на вулиці трьох вбитих німецьких вояків, а зліва, в долині, горів поїзд. До мене прилучився хорват і ми разом пішли до поїзду. Там знайшли вагон, у якому був чоловічий одяг. Поскидали військові мундири, перебралися в цивільне і пішли назад до бараків.

По полудні німці хотіли відбити місто, і почався бій. Три години клекотіло, як у пеклі, а потім німці відступили. Ми сиділи в бункері, а як трохи стихло, я вийшов надвір подивитися, не думаючи про небезпеку. Побачив з горба коло бункера, поміж галуззям соснового лісу, як німці розстрільною лінією відступали назад. Це виглядало точно так, як нас учили на вишколі. Половина вояків зривалася і пробігала кілька кроків назад, тоді залягала і відкривала вогонь. Відтак друге половина повторювала те саме. Я бачив, як там, у долині, стелився дим від рушничного огню з обох сторін, а кулеметні кулі відбивалися від землі і піднімали порох, як ручні гранати розривали землю і як падали вояки, поцілені вогнем. Вони розкидали руками, а тіла їх корчилися від болю. Це тривало з півгодини, і французи зайняли цілу долину. Мені було цікаво дивитися, бо це відбувалося так близько коло мене, що можна було бачити обличчя вояків з обох сторін. Несподівано посіяв кулеметний огонь по горбі, де я стояв. Посипалося галуззя з дерев, але, на щастя, я не був поцілений. Я порачкував назад і втік до бункера, де було повно цивільного населення. Ми слухали до півночі, як клекотів бій навколо нас, чути було, як стрясалася земля. Відтак стало тихо, і ми позасипляли.

ПІД ФРАНЦУЗАМИ

Коли я пробудився вранці, то в бункері вже майже нікого не було. Я вийшов надвір. Коло виходу раптом почув команду "Гальт!" і побачив французьких патрулів з

наставленими на мене автоматами. Вони наказали піднести руки вгору. Я перелякався, бо усвідомив собі, що якщо перевірять і дізнаються, що я був у німецькій уніформі, то заберуть у полон. А тоді Бог знає, що станеться зі мною. На щастя, з бункера вийшло двоє старших поляків і почали вигукувати "Віва Франсе!" Вояки опустили автомати і запитали про мене. Люди відповіли, що я був з ними тут, у таборі, на праці, і ми всі сховалися в бункері, коли переходив фронт. Мене відпустили. Я дуже дякував тим добрим людям і запитав, що тепер робити. "Треба йти на захід, за фронтову лінію, – радили вони. – Там є переселенчі табори, і звідтам всі поїдуть додому. Війна закінчується. Бої йдуть у Берліні, і Німеччина швидко скапітулює".

Нарешті все закінчилося. Я подумав, узяв свій маленький клунок і пішов на захід. Було це 9 квітня 1945 року. Дорогою на захід йшло багато людей з різних країн Європи, переважно колишні робітники, вивезені до Німеччини. По розмові можна було пізнати, що найбільше людей було зі Східньої Європи. З клунками на плечах і візках, веселі обличчя, радісний настрій, бо для них закінчилася війна і вони незабаром будуть вдома. Напроти нас, на схід, їхали французькі військові частини на танках і вантажних машинах, кидали нам цигарки і чоколяду. Надворі стояла гарна погода, починалася весна і навкруги зеленіли поля.

Я приєднався до того народу. Під вечір ми зайшли до містечка Бреттєн і знайшли переселенчий табір. Це був російський табір, але нас усіх позаписували, дали квартири і сказали, що незабаром поїдемо додому. Міжнародна Організація Допомоги Втікачам (УНРА) доставляла харчі і деякі необхідні речі. Працювати не примушували, за винятком робити порядки, а молодих мужчин посилали на військову муштру в таборі, що її проводили советські старшини.

Минув місяць. Я сидів у таборі, їв зупу, і життя виглядало безжурним. Було багато молоді, вони знайомилися і весело проводили час. Була там п'ятика і часті забави. За національністю найбільше було росіян, але не бракувало й українців, білорусів, поляків. Дисципліни в таборі майже не було. Багато людей займалися торгівлею на чорному ринку, інші ходили на села і грабували німецьких бауєрів.

Були там старші люди, що осуджували грабунки, але їх ніхто не слухав. Мене гризла думка, що далі робити. Додому повертатися я не міг, бо знав, що мене чекає Сибір або розстріл, адже я був у Дивізії. Я бачив, що поляки виїжджали до Елінґену, де був польський табір, і я думав переїхати туди, але не мав ніяких паперів, щоб доказати, що був вивезений на працю.

Я пробував влаштуватися на роботу в селі, у німецьких бауерів, щоб там перебути, поки транспорт відїде на "родину". Але німці мали наказ усіх чужинців зголошувати владі, що нею була французька окупаційна армія. Французька влада безпардонно передавала всіх до советських таборів, на виїзд додому. Я бачив, що виходу нема, і вернувся знову до табору. Я опинився у дурному становищі і не знав, що робити.

Була в таборі ворожка, що викладала карти, і всі хвалили, яка вона славна. Хоч у ворожбитів я не вірив, але, будучи пригнобленим, попросив, щоб поворожила. Подивившись на мої долоні, ворожка сказала, що не буде викладати карти, бо у мене погана будучність. Я відповів, що мене це не дуже турбує, але хочу знати своє майбутнє. Вона виложила карти, лице її споважніло, і сказала, що мене чекає куля і, певно, смерть. Більше не хотіла говорити і відійшла. Це викликало у мене ще більшу журбу, я не міг ні спати, ні їсти і вирішив, що мушу щось зробити у найближчому часі. Я постановив собі, що за всяку ціну мушу дістатися до Етлінґену, до польського табору, а тоді буде видно. Транспорт додому був призначений на 17 червня 1945 року, а я два тижні перед тим втік зі советського табору і поїхав до Етлінґену. Це навіть не можна було назвати втечею, я попросту встав удосвіта, спакував валізку, прив'язав на ровері і поїхав до таборової брами. Вартовий запитав, куди я їду. Я відповів, що у село до німців по горілку. "Харашо!" – сказав він. Я поїхав і більше цього табору не бачив.

ОСТАННІЙ МІСЯЦЬ ВІЙНИ

Друга світова війна докладно описана істориками. Але останній місяць війни був такий цікавий, що я хочу коротко згадати.

На початку квітня 1945 року армії альянтів прорвали останню лінію оборони, на ріці Райн, і без стриму йшли на Німеччину. В той час советська армія почала наступ з Кюстрину (40 миль на схід від Берліну) і швидко підійшла під столицю. Оточила місто зі сходу і півночі, і почалися вуличні бої за Берлін. Німецька армія одчайдушно боронилася і здавалося, що їй вдасться прорвати облогу. Канцелярія Гітлера опинилася під сильним бомбардуванням з повітря. Гітлер зі своїм штабом перейшов у бункер, що був збудований 50 метрів під землею. Там було 40 кімнат, де вони жили і працювали останні дні війни.

Гітлер дуже постарів і був вичерпаний нервово. Його ліва рука тремтіла і він помітно шкутильгав на ліву ногу, відтоді як 20 липня 1944 року був замах на нього. Але під впливом сильних ліків, які він заживав щодня, фюрер був повний енергії і його думка працювала чітко, як завжди. Німеччина ще мала армію, озброєну до зубів, але війна на два фронти і безперервні повітряні налети спаралізували її зовсім. У половині квітня Німеччина була перерізана надвоє, а Берлін цілковито оточений.

У той час помер американський президент Рузвельт, і Гітлер мав надію, що настане якась зміна. Та зміни не було, і альянти докінчували Німеччину. 20 квітня Гітлер обходив свої уродини – йому було 56 років. Того дня він плянував перенестися до своєї літньої резиденції Оберзальцберг в Альпах і звідти керувати воєнними операціями. Але в останні десять днів погана ситуація перемінилася у катастрофу. Американці досягли Ельби, а совети опинилися на Одрі. В Італії впала Больонья, а генерал Петон прорвався у Баварію. Тому Гітлер вирішив залишитися у Берліні.

22 квітня відбулася остання головна конференція Гітлера. Заплановано прорвати оточення Берліну. Армія генерала Венка мала прорватися з півдня на підмогу Берлінові, а генерал Штайнер повинен був прорвати советський фронт на сході. Обі операції не мали успіху.

29 квітня Гітлерові донесли, що Муссоліні вбитий в Італії (його повісили вниз головою разом з любовницею). Гітлер сухо відповів, що з ним такого не зроблять. Це в деякій мірі вплинуло на рішення Гітлера відібрати собі життя. Він записав, що як помре, то Г'єрінг займе його місце. Але Г'єрінг, бачачи катастрофічний стан Німеччини, при

кінці заарештував його. Був вчинений натиск на Гімmlера, щоб перебрав владу, але він не міг рішитися на такий крок.

29 і квітня пробував сам захопити владу. Гітлер квітня Гітлер узяв шлюб з Евою Браун, потім мав останню нараду і передав владу адміралові Деніцові. 30 квітня, по опівночі, Гітлер попрощався з усіма, пішов з Евою до своєї кімнати і о 3.30 ранку вистрілом у рот покінчив життя. Ева прийняла отруту. Тіла Гітлера і Еви винесли на подвір'я, облили бензиною і спалили, а рештки закопали.

Першого травня Геббельс отруїв шестеро своїх дітей, жінка також прийняла отруту, а він застрілився. Останні високі урядники і старшини Гітлера пробували вирватися з оточення. Перша група пробилася на захід і піддалася альянтам. Друга – попала на вуличні бої в Берліні, частина загинула, а решта потрапила в советський полон. Гімmlер ще поїхав з Баварії до головної квартири коло Гамбургу, щоб помагати Деніцові керувати останками держави. Деніц не прийняв його. Тоді він перебрався за звичайного вояка і спробував заховатися. Але Гімmlер попав на англійську армію, його впізнали і заарештували. Не бачачи виходу, він розкусив ампулу з отрутою, яку мав під язиком, і відразу помер.

Деніц очолював уряд ще один тиждень, і 8 травня 1945 року підписав повну капітуляцію. Війна в Європі закінчилася...

У ПОЛЬСЬКОМУ ТАБОРІ

Коди на початку червня 1945 року я залишив советський табір і приїхав до польського в Етлінгені, мене не хотіли прийняти, бо не мав "арбайтсбуху". Це книжка праці, що її видавали всім робітникам-чужинцям. Я ходив по таборовій площі і не знав, що тепер буду робити. Незабаром побачив, що приїхали люди з советського табору, їх переслали сюди, бо вони подали, що є поляками. Коли я почав з ними говорити, то багато з них зовсім не знали польської мови, і я зрозумів, що це наші люди. Я розказав про свою проблему: не маю паперів і мене не хочуть прийняти. Вони кажуть: "Ставай з нами і ми за тебе посвідчимо".

Став я з ними в чергу, прийшов перед стіл, де була перевірочна комісія, і мене знову питають про "арбайтсбух". Я пояснюю, що мої папери згоріли, коли був налет на наші бараки, а мої знайомі можуть посвідчити за мене. Питаються їх: "Ви його знаєте?" – "О, так, він був у нашому таборі і працював з нами, ми знаємо його вже два роки. Отут є наші папери". Мене прийняли до табору і я дякував Богові і тим добрим людям, що мені допомогли.

Я володів польською мовою дуже добре, то мене дали до кімнати, де жили чотири правдиві поляки з корінної Польщі: Метек, Владек, Бронек і Янек. Метек був з Варшави, знав усі хитрощі вулиці, але для нас, хлопців з кімнати, він був щирим приятелем. Я старався здобути його довір'я: ходив до бібліотеки і читав польську літературу, а ввечері розповідав їм твори Сенкевіча і польську історію, за що вони мене дуже цінили.

За кілька днів ще двоє людей взяли приклад з мене і втекли зі советського табору: українська дівчина Рузя і хлопець-білорус. Вони сказали мені, що транспорт на "родіну" відходить 17 червня.

Життя у таборі проходило спокійно. Був чорний ринок і пили самогонку, але не так, як у советському таборі. Натискали, щоб їхати до Польщі, але нікого не примушували. Вимагали, щоб хлопці десь працювали, то я трохи працював у німців – направляв залізничну лінію. Це була тяжка робота, але потім дізнався, що в таборі є кравецька майстерня і працював там кравцем.

Літо минуло швидко. У вересні до нашого табору приїжджав на візиту генерал Айзенгавер (головний комендант західнього фронту, а потім президент Америки). Його дуже врочисто вітали. Він мав велику охорону – чотири джипи військових поліцаїв з автоматами наготові. Але коли він висів з лімузини, то пішов відразу між людей, вітався з усіма і брав дітей на руки. Люди це дуже любили і з захопленням вітали його "Ві лайк Айк" ("Ми любимо Айка"). Був він середнього зросту, гарної будови, голова лиса і дуже приємний. Я мав нагоду подати йому руку.

Восени часто відїжджали транспорти до Польщі і багато людей поїхали додому. Були випадки, що польські фанатики (ґуралі) шукали за українцями та били їх. Чіплялися і до мене, але я добре знав мову і звичаї, то

мене залишили у спокої. Але одного разу, десь перед Різдвом, трапилася неприємна пригода. В таборі був якийсь пиячина і грав ролю великого польського патріота, хоч по-польськи говорив досить слабо. Казали, що він білорус. Коли я був сам у кімнаті, він прийшов несподівано і почав чіплятися до мене, мовляв, він знає, що я служив у німецькому війську. Я сказав, що він напідпитку і шукає собі клопоту. Той мовчав і швидко вийшов. За два дні прийшов увечорі, коли всі були у кімнаті, і був досить п'яний. Він відразу звернувся до хлопців: "Ану запитайте Макса, як він служив у німецькому війську?" Я замёр зі страху, але граю вар'ята і кажу: "Ти п'яний і шукаєш собі ключки. Не вдавай патріота, бо навіть не вмєш говорити по-польськи". Я сподівався найгіршого, але до нього підійшов Метек і сказав забиратися з кімнати. Той не хотів. Метек роззлостився, взяв його за комір і викинув за двері. Пиячина полетів униз по сходах.

Метек був дуже знервований і каже до хлопців: "Псякреф! Такі хам бєндзє глупства гадаць на Макса. Жєби кажди бил такі поляк як Макс". (До чорта! Такий хам буде говорити дурниці на Макса. Щоб кожний був такий поляк, як Макс). Я не міг зрозуміти, чи Метек не вірив тому пиякові, чи, може, не дбав, бо ми були добрі колеги. За це я його дуже поважав.

Минали місяці, зима 1946 року пройшла без пригод. Я ходив на лекції англійської мови в таборі. Навчився трохи читати, але розмова йшла слабо, бо англійська вимова дуже тяжка, особливо на початку.

Мав я двох близьких приятелів, з якими дружив у таборі. Один називався Славко і був сином українського священика з Волині, другий – Михась з Білорусії. Ми всі три першорядно говорили по-польськи, і ніхто не підозрівав, що не були поляками. Ми проводили довгі години у щирій розмові і знали один про одного всі таємниці.

У квітні 1946 року Метек і ще двох хлопців з нашої кімнати записалися на виїзд до Польщі і чекали на транспорт додому.

У таборі були українські дівчата, і хоч ми всі говорили польською мовою, я познайомився і ми мали товариство. Я не вибирав собі дівчини, бо моя будучність була неясною і не знав, чи зможу емігрувати.

У травні до табору приїхала американська комісія, і треба було вказатися паперами, де працював. Документів я не мав і на комісію не пішов, бо боявся, що дізнаються про мою службу у Дивізії і віддадуть советам. Мені забрали харчові картки і статус ДП. (Статус ДП давав право емігрувати). Для мене настав поганий час — я не мав з чого жити. Довелося зайнятися чорним ринком, бо харчів без карток у Німеччині в той час не можна було дістати, самі німці жили на скупому приділі. Їздив у Баварію, до Мюнхену і Авґсбурґу, та гандлював цигарками і картками на хліб. Там можна було дістати за половину ціни і продати у Штутґарті вдвічі дорожче. І хоч я не став багатшим, бо мій торг був малий, але міг оплатити дорогу і дещо залишалось на життя. Були спекулянти на велику скалю, що багатіли і дуже шкодили німецькій економіці. Тому поліція шукала за спекулянтами і робила на них облави. Мене зловили у кінці червня 1946 року, і тому що я був чужинцем і не мав документів, передали американським військовим властям. Це трапилося в Авґсбурзі у Баварії. Моє становище виглядало досить сумно, бо я не мав статусу ДП і ніяких документів, а до того ж займався спекуляцією.

Військова поліція завезла мене на американську базу в Авґсбурґ. Там американці про все випитували і записували до паперів. Вони були дуже привітні, але по виразу облич я зрозумів, що стривожені мовою майбутністю. Тоді сталося те, чого я найбільше боявся, — мене призначили до советського табору на виїзд додому.

Приїхало двох з військової поліції, посадили мене в джип (мале військово авто) і повезли в Авґсбурґ до советського табору. Я знав кілька слів по-англійськи і почав говорити до них: "Мі но кримінал... Раша но гуд... Рускі віл кіл мі..." (Я не злочинець, руські недобрі і вони мене вб'ють). Вони були трохи здивовані, що я говорю по-англійськи, а тоді той, що провадив авто, питає: "Ват нешенеліті ар ю?" "Юкрейніен", — відповів я. На моє здивування, він заговорив по-українськи і сказав, що він теж українець, з Нью-Йорку, і що йому шкода мене, але він виконує військову службу і не може мене відпустити. Він щось поговорив з тим другим, а потім каже до мене: "Але якщо ти нам втечеш, то нас це не обходить".

Приїхали ми на перехрестя вулиць, там був великий

рух, і джип затримався. Я в одній секунді вискочив на вулицю і втік поміж руїни будинків. Чув, як мої вартові в джипі кричали "Гальт!", а потім рушили і відїхали.

Була тепла червнева ніч, повний місяць ліниво пробирався з-за хмар. Я обережно пробирався через руїни великого міста до залізничного двірця. Переживання сьогоднішнього дня породжували неспокій, і на чолі виступав холодний піт. Пройшовши з п'ять кілометрів, добрався до залізничного двірця, купив квиток до Штутґарту і потихеньку йду до поїзду. Був дуже радий, що вдалося втекти, і вже плянував собі, що як приїду до Штутґарту, то піду до табору в Етлінґені, покину чорний ринок, знайду працю і буду спокійно жити. В таборі було багато знайомих, які напевне допоможуть, там можна мешкати з кимось, бо кімнати ніхто не перевіряє.

Але радість моя була передчасна: на пероні двірця, повідомлена, певно, що я втік, чекала вже військова поліція, і мене знову зловили. Втеча була неможлива: мене оточили, забрали на військову станицю і замкнули в якійсь кімнаті, бо вже була ніч.

Уранці забрали мене до вантажної машини, вартові посідали коло мене і повезли знову до російського табору. Я попав у розпуку, а потім мене опанувала повна байдужість. Що я міг порадити? Ситуація була безвихідна, снувалися різні думки: якщо пропаду, то діри в небі не буде, мільйони загинули на війні, а як ти ще один загинеш, то знаку не буде.

Ми їхали поволі і досить довго, мабуть, був великий рух, бо люди йшли до праці. Але я того не бачив, бо машина була закрита. Приїхали до російського табору, машина стала на подвір'ї, і мене завели досередини. Адміністрація табору знаходилася у великій кімнаті, там за столом сиділи два советські військові. Американці передали якісь папери і мене тим двом, що сиділи за столом, і відійшли. Я чекав на найгірше, але нічого особливого не сталося. Мені сказали сідати, почали про все випитувати і записувати до паперів. Старший, у ранзі лейтенанта, був досить ввічливий і добре говорив по-українськи. "Батьківщина всім прощає, — сказав він. — Треба їхати додому і відбудовувати нашу країну, нам потрібна кожна людина".

Потім мене завели до пивниці (сказали, що є пере-

повнення і наразі мене нема де примістити) і замкнули двері за мною. По хвилині мої очі привикли до темноти і при блідому світлі, що пробивалося згори через мале вікно, я побачив ще двоє людей. Вони підійшли до мене і ми привіталися. Один був білорус, що служив в армії Власова, і називався Володя. Другий, Олекса, – українець з Волині, що був десь при вермахті. Від них я довідався, що нас тримають під замком, бо ми були при німецькому війську, і таких везуть прямо на Сибір. У таборі є близько 300 осіб. Деякі, що не мали паперів, або ті, що служили в німецькій уніформі, були передані сюди насильно. Але переважно були робітники, що зголосилися добровільно їхати додому. Міжнародна допомогова організація УНРА дає харчі й одяг для мешканців табору. Але управа табору є під керівництвом советської місії, і нікого звідси не випускають. Було цікаво довідатися про ситуацію в таборі, але це викликало в мене пригноблення, бо я бачив, що ми не можемо нічого порадити.

Я сказав Олексі, що мушу пробувати втікати, коли нас будуть везти додому, бо для мене нема виходу. Краще загинути в дорозі, ніж їхати на певну смерть. Олекса думав те саме, і Володя погодився також, що будемо втікати.

Переживання останніх днів вичерпали мене до кінця, а безвихідне становище викликало депресію. На третій день я захворів, дістав високу гарячку. Я зголосився до лікаря і Олекса також. Нас запровадили нагору, де в коридорі чекало своєї черги з 15 осіб. Під стіною був стіл, на якому стояли якісь лікарства і посудина, в якій варили голки до застриків. За столом сидів лікар у білому фартуху і до нього підходили люди по черзі. Порядок підтримував високого зросту політрук на ім'я Маслов і на всіх дуже кричав. Коли ми з Олексою наблизилися до стола, він побачив нас і його напала велика лють. Маслов підійшов до нас і почав кричати мені просто в лице: "Ти ізменник родині! Тебе доктора не нужно. Ухаді, пока живой!" Я запротестував: "Ні, я потребую доктора, в мене висока гарячка". Він цього лише чекав. Сильним ударом в лице повалив мене на підлогу і мені з носа потекла кров. Тоді почав бити, куди попало. Олекса стояв з хвилину, а потім не витримав, скочив до Маслова і з усієї сили копнув його між ноги. Маслов страшно закричав з болю,

але не впав. Зловивши Олексу, почав немилосердно бити. Той боронився, як лев, але Маслов копнув його в живіт, і Олекса впав. Маслов чоботом копав по голові, я думав, що він його вб'є. Я шукав чогось, щоб рятувати Олексу. Схопив зі стола посудину з кип'ячою водою і вилляв кип'яток просто в лице Маслову. Від болю він заревів, мов звір, упав і качався по підлозі, закриваючи обличчя руками. Потім схопився на ноги і почав стягати светер через голову, разом з обвареною шкірою, що приліпилася до вовни. Виглядав він жахливо: шия, груди і плечі були як одна рана, а з лиця звисали куски шкіри. Прибігла таборова міліція і забрали Маслова до лікарні, а нас — знову до пивниці. Олексу занесли, бо він не міг стояти на ногах. Нам не надали лікарської допомоги і не давали їсти два дні, тільки воду. Володя робив, що міг, аби нам допомогти, і за кілька днів ми трохи прийшли до себе.

— Що вони тепер з нами зроблять? — запитав я Олексу. — Ми зробили Маслова калікою. Він навіть може померти від закаження ран. Нас можуть розстріляти...

— Ні, — відповів він. — Це американська зона, і вони того не можуть тут зробити. Але нас викінчать, як тільки ми переїдемо границю, і Сибіром нам нема чого перейматися.

Ми прийшли до переконання, що втеча з транспорту — єдиний наш рятунок. Якщо це буде неможливо, ми відберемо собі життя, щоб оминати тортури і мученичу смерть. Найпростіше — перерізати жили на руках.

Транспорт додому був призначений на початок липня 1946 року. Проминуло вже три тижні, як мене передали сюди до табору, і два тижні від того дня, як ми билися з Масловим. Кілька разів нас кликали на допити і ми казали, що спокійно чекали в черзі, а Маслов почав бійку. Нас залишили в спокої. Ми вже очунили від побиття і приходили до сили.

Настав день від'їзду на "родіну". Вранці приїхали американські вантажні машини (з 15 штук), заладували всіх з речами і завезли на залізничну станцію в Авґсбурзі. Була сильна охорона, і про втечу не можна було й думати. На бічних рейках стояло всім товарових вагонів, де нас усіх примістили, дали на один день харчів і по двох вартових-червоноармійців на вагон. Увечорі наші вагони причепили до поїзду, і ми від'їхали на схід. Ми трое трималися разом і роздумували, що з нами буде. Олекса радив утікати

вдень, бо є гаряче і двері вагону трошки відкриті. До того ж поїзд часто сповільнює швидкість, бо є великий рух.

Тієї ночі я мав страшний сон. Снилось, що я втікаю від советів і всюди ховаюся, але вони не відстають від мене, скрізь знаходять, і я не маю де подітися. Я кричав у сні і пробудився зовсім мокрий. Хлопці заспокоїли мене, і я знову заснув. Другий сон був спокійний. Мені снилося, що я повернувся додому з чужини і прийшов до свого села. Був гарячий літній день. На полях по обидва боки ріки від легкого вітру хвилювалися жита. Сільські хатини блищали сріблом між садами, а церковні хрести на вершках бань сяяли як діаманти. В селі навкруги була мертва тиша. Ніде ні живої душі, ніякого звуку, навіть не видно комахи чи пташини. Над Великим Верхом заходило сонце і відбивалося у ріці. Все було обернуте догори ногами: небо і сонце були внизу, а гора лежала на сонці і своєю вагою здушувала його. Потім сонце заховалося, і навкруги почало темніти.

Я зайшов до нашої хати у селі і все там було так, як я залишив чотири роки тому, лише тепер там нікого не було. Я клякнув перед образами і почав молитися: "Поможи мені, Спасителю! Не дай загинути. Скажи мені, де є мій народ, чи він увесь загинув, що я нікого не бачу?" Я бачив тоді у глибокій молитві, як Ісус на образі зробився живий. Він підняв руку і сказав до мене: "Не бійся... Твій народ не загинув, він живе... І ти не загинеш, бо Я даю тобі життя..."

Я пробудився. Надворі світало, і я відчув у собі надію на нове життя, я вірив, що Бог мене не опустив, що Він мені допоможе.

Сонце почало підніматися вгору, надходив гарячий день. Поїзд їхав швидко, а двері вагону були напіввідчинені. Там сиділи наші вартові, спустивши ноги з вагону, і про щось жваво розмовляли. Ми, три побратими, сиділи разом під стіною вагону навпроти дверей. Ми бачили через двері, як перед нами швидко пересувалися поля і миготіли телефонічні стовпи. Минулої ночі ми переїхали Мюнхен і Розенгайм, а сьогодні коло полудня були в Бернаві над озером Хімзі. Поїзд ніде не ставав навіть на хвилину, тільки часом сповільнював на станціях, де був великий рух. Коло Бернаву починалися гори, а озеро в долині творило чудовий краєвид. Ми піднімалися вгору, і

поїзд дуже сповільнив швидкість. Перед вечором приїхали до містечка Грабенштадт, що лежало на протилежному боці озера, близько австрійської границі. Це була остання станція на німецькій стороні, а там уже — Австрія, окупована советами.

На станції був великий рух. Там зібралося багато поїздів, що повільно посувалися у різних напрямках. Наш поїзд змушений був сповільнити швидкість цілком, щоб пропустити інший. Ми бачили на пероні багато людей, що висідали з поїзду, який стояв на рейках зразу ж коло нас.

Олекса глянув поважно на мене і Володю і тихо прошепотів: "Тепер або ніколи! Ми втікаємо тут разом через двері вагону, а там, на пероні, замішаємося між людей і перебігаємо через станцію у місто. Там ми вже дамо собі раду. Прощайте, дорогі друзі! Щастя вам Боже!"

Ми зірвалися на ноги, в одній секунді скочили до дверей і з великою швидкістю повискакували з поїзду, прямо через вартових. Поки вони зорієнтувалися, що сталося, ми вже були в юрбі людей, що виходили в місто. Я чув постріли і крик позаду нас і бачив, як наші вартові бігли за нами, стріляючи в повітря. Я знав, що вони не могли стріляти в нас, бо ми були в натовпі людей. Олекса і Володя вже були коло виходу, а потім зникли мені з очей. За хвилину я пробіг через двірєць і опинився на вулиці.

Місто Грабенштадт невелике, розкинуте в підніжжі Альп, а там, за містом, навколо смерекові ліси. Я перебіг його, майже не оглядаючися, і за десять—п'ятнадцять хвилин був уже в лісі. Ліг під величезну смереку і насилу ловив віддих. Я прислуховувався, чи хтось не шукає за мною, але там нікого не було. Я бачив озеро в долині і містечко, що розкинулося коло його берегів, а навкруги високі шпилі Альпійських гір. Над вершком високої гори заходило сонце, а потім мільйони зір залляли небозвід.

НА ВОЛІ

Я був виснажений пережиттям сьогоднішнього дня, але чувся щасливий, і радість волі розпирала груди. Я пішов далі в ліс, знайшов місце в густих корчах і заснув. Розвиднялося, коли я пробудився. Я пішов через гори,

щоб якнайдалі відійти від міста. За кілька годин зайшов у якесь село. Підійшов до крайньої хати і постукав до дверей. У хаті були дві молоді жінки, одна старша і старий чоловік, що сидів за столом. Спочатку вони перелякалися, але коли я розповів, що руські везли мене додому насилу і я втік, то вони заспокоїлися і старалися мені допомогти. Завели до стодоли і сказали лізти на гору і заховатися в сіні. Принесли їсти і я перебув там до наступного дня. Удосвіта ці добрі люди дали мені старий ровер і харчів на дорогу, а я їм – свій ручний годинник. Щиро подякувавши, я від`їхав на захід.

Був липень 1946 року, літо видалося гаряче і їхати було тяжко. Дорога була далека: через цілу південну Німеччину, Баварію і Віртємбєрґ до Карльсруґє, а потім до табору в Етлінґєн. По дорозі треба було придбати харчів, то я наймався на працю до німецьких господарів і допомагав на жнивах: збирав сіно на луках, косив жито косою, їздив возом, що був запряжений коровами.

Пройшло більш як три тижні в дорозі, і нарешті я дістався до свого табору. Там відбулися великі зміни, багато людей від`їхало до Польщі. Поїхали Метєк і ще двох хлопців, тільки Янєк залишився у кімнаті, де я жив. Я не був певний, чи за мною не шукають, і не знав, чи мене приймуть до табору. Віднайшов своїх приятелів Славка і Михася і вони розказали, що тепєр не так строго, що я повинєн піти до бюро і мене обов`язково приймуть. Я пішов. Там знайшли мої папєри, що відібрали у травні, коли я не прийшов на комісію. Мене приписали до табору, видали харчові картки і посвідку, що я прийнятий. Але статус ДП (біженця) не дали, а призначили на комісію до міста Людвіґсбург. Два місяці мене не позивали, бо комісія їздила по різних таборах перевіряти людей. Я сидів тихо, їв горохову зупу і чєкав. За два місяці, у кінці вересня 1946 року, наш табір розв`язали. Поляків перевезли до іншого табору, Чорного Лісу, а хто записався українцем, то до Бєблінґєну, де заложили український табір. Я також записався і переїхав до українського табору. Був дуже радий, що нарешті опинився серед своїх людей.

Кімната, де я мешкав, була велика, в ній жило кілька родин, бо не вистачало звичайних кімнат. Кожна родина відгородилася коцями, щоб мати трохи приватної тишини.

Це виглядало як табір пластунів. Там я знайшов добрих приятелів. Найближче подружив з родиною Сокальських: це була мати і три гарні доні. Найстарша називалася Ліда, мала 23 роки, була освічена і дуже приємна. Я познайомився з нею, і мати хотіла, щоб одружився. Я любив Ліду і вона любила мене. Але я не міг емігрувати, бо не мав паперів, і треба було чекати, поки ситуація наладнається.

У кінці жовтня до нашого табору приїхала перевірна комісія. Я постановив більше не ховатися і йти на перевірку. Я вже був змучений вічно втікати, і здався на Божу волю. Чув, що американці трохи розпізнали советів і більше насилу не видавали людей, але певний не був. У таборі через голосники виголошували прізвиська людей, що були призначені на перевірку наступного дня. Незабаром викликали і мене.

Комісія знаходилася у великій залі, там був довгий ряд столів, а за столами сиділи члени комісії. Коло першого столу мене запитали, де я працював і сказали показати робітничу книжку (арбайтсбух). Я не мав ніяких паперів і вирішив говорити правду. "Я не маю книжки праці, бо не працював. Я був у Дивізії `Галичина`", — сказав я до пані за першим столом. Вона дивно глянула на мене, і я не знав, чи це був погляд гніву, чи співчуття. Потім вона щось записала у моїй анкеті і привела до головного столу — на середині залі. Там сидів дуже пристійний американський старшина, здається, у ранзі майора. Він добре володів німецькою мовою і сказав мені сідати. Тоді докладно почав про все випитувати і записувати. Я розповів, що мене забрали до Дивізії зі Служби Праці, що Дивізія `Галичина` воювала проти советів і ніколи не була на західньому фронті. Потім він післав мене до другого столу, де був молодий чоловік у цивільному одязі і говорив по-українськи. Він переглянув мою анкету, а тоді випитував про подробиці служби в Дивізії. Я точно все розказав. Він уважно слухав і нотував, а тоді каже до мене: "Українська Дивізія зложила зброю західнім альянтам і не підлягає депортації. Але право емігрувати дивізійники покищо не дістали. Тому ви будете вивезені з табору на німецьку економію". Нарешті я був вільний! Хоч не міг емігрувати, але тішився, що мене не віддали советам. Повернувшись з комісії, всі питали, чи я пройшов.

Я мусів сказати правду, що мені не признали статусу ДП, що викидають з табору, бо я був у Дивізії, і що мене вивезуть на працю на німецьку економію. Приятелі дуже мене жалували і розраджували, а Ліда плакала і не хотіла повірити.

Останні дні перед моїм від'їздом ми сиділи разом цілими годинами і розмовляли, бо нам тяжко було розлучатися.

ПРАЦЯ НА НІМЦІВ

Десь з початком жовтня, здається, це був четвер, приїхали американські вантажні машини, і нашу малу групу забрали з табору на працю. Прийшов час розлуки. Ще одні обійми, ще один поцілунок, потиски рук, а потім машини рушили і ми від'їхали в невідоме. Їхали кілька годин і опинилися в країні швабів – у малому місті Геренберг. Гарне старовинне місто з брукованими вузькими вулицями і камінними хідниками та маленькими крамницями коло них. Не знищене війною, зі старими будівлями і високим замком на горі, воно нагадувало життя середньовіччя.

Нас примістили тимчасово у протестантській церкві, туди приїжджали німці і забирали нас на роботу. Дивно виглядала мені ця церква, зовсім не подібна до наших церков. Ніде не було жодного образу ні престола, тільки великий дерев'яний хрест, що висів на передній стіні. На правій стороні, спереду, були великі органи з мідними трубами, а зліва – малий стіл і проповідальниця. Решта церкви була заповнена довгими лавками, що тягнулися двома рядами. Вночі ми застелювали лавки коцями і там ночували.

Був я там чотири дні, а тоді приїхав молодий німець, якого кликали гер Заєр, і забрав мене до себе на роботу. В селі Оберетінген він мав кравецьку майстерню, де вже працювали два кравці і чотири дівчини. Там наступного дня почав я працювати кравцем. Я був радий, що дістав працю за фахом.

Майстром у робітні працював литовець на ім'я Луїс. Ми оба були чужинцями і стали добрими приятелями. Власник майстерні Заєр і ті, що працювали, також добре ставилися до мене. Але я мав проблему з помешканням, бо люди в селі мене не знали і боялися чужинцеві

винайняти кімнату. Мене примістили тимчасово в якійсь шопі, що була прибудована до старої хати. Там було мало місця і холодно, але стояли мале ліжко, столик, одне крісло і стара піч, до якої бракувало дров. Коли прийшов листопад і почали падати холодні дощі, мешкати там було неможливо.

Другий клопіт, що харчові картки по війні стали дуже скупі. Я не мав де варити, то жив на хлібі і каві. За тиждень з'їв місячний приділ хліба (чотири буханки), і попав у скрутне становище. Я не обдумав наперед, а тепер три тижні – роби, що хочеш. Про це розповів у майстерні і мені порадили звернутися до фрау Беттінге, яка мала ресторан у селі. Я пішов до неї і розказав про своє скрутне становище. Вона була вироzumілою жінкою, взяла решту моїх карток і сказала, що даватиме обід щодня до кінця місяця, хоч на картках багато не залишилося. Це мені дуже допомогло. У кінці тижня я поїхав до нашого табору до Бєблінгєну, де залишив приятелів, і вони мені також допомогли.

Я зустрічався з Лідю, ми ходили до міста або проводили час у таборі. Мені було жаль, що я не мав права емігрувати і не міг потішити кохану дівчину щодо нашої будучности. Узимі 1947 року табір Бєблінгєн перенесли далі, до Форцгайму, і минув якийсь час, поки я знову віднайшов Лідю.

Тієї зими моє життя на селі трохи поправилося. Я дістав помешкання – гарну кімнату у старої вдовиці фрау Байтінгєр, що мала велику хату і була дуже побожна, підучився говорити "по-швабськи", записався на курси танців і ходив дивитися на копаний м'яч. Трохи зазнаюмився з людьми, і мене стали поважати в селі. Моя господиня завжди повчала, що у неділю я повинен ходити до церкви, і хоч це була протєстантська церква, однієї неділі я пішов з нею. Там не відправляли Службу Божу, як у нас, а тільки читали з Біблії і співали церковні пісні. Як священник мав проповідь, то я мало що розумів, а половина людей у церкві спала.

По відправі священник під церквою вітався з усіма, але мене він чомусь не злюбив, бо тільки подав руку і нічого не сказав. Зате коли ми прийшли додому, моя господиня була задоволена, запросила на обід і дуже мене хвалила. Її доброта мене здивувала, бо всі знали, що вона сварлива

і з багатьма людьми гнівалася. Відтоді, якщо я ніде не їхав, то щонеділі йшов з нею до церкви, мав за це добрий обід і робив господиню дуже щасливою.

Шваби – убогі люди, але дуже чесні і працьовиті, подібно, як люди в моєму селі. Але живуть вони своїми звичаями, чужинців хоч і толерують, але недолюблюють. Тому я чувся там трохи осамітненим. На курсах танців за партнерку мав бідну селянську дівчину-німку, яка називалася Гретел. Ми познайомилися і трохи разом ходили, але вона хотіла одружитися. Я не міг, бо ми не підходили одне одному, а крім того, я не думав залишатися у селі. Я мав надію все ж таки емігрувати до іншої країни. До того ж я тужив за своїми людьми.

Влітку 1947 року я віднайшов табір в Форцгаймі і почав туди приїжджати та зустрічатися з Лідою і своїми приятелями. Я не приїжджав щотижня, бо то було досить далеко. В родині Ліди багато змінилося: сестра Соня вийшла заміж у таборі за нашого хлопця, вони вже пройшли комісію на виїзд до Австралії і чекали на транспорт. Решта членів родини – мати, Ліда і Віра – також записалися до Австралії і чекали на комісію. Ліда працювала в таборі, у бюрі, і чекала на виїзд, а я не міг емігрувати. Вона не хотіла залишатися в Німеччині, бо мала стару матір і треба було про неї дбати. Обставини для нас не склалися, і ми бачили, що, мабуть, треба розлучатися.

Минуло два роки, як я скитався серед німців. У червні 1948 року управа хотіла мені допомогти і прийняла до табору на тій підставі, що їм треба кравця. В дійсності не хотіли, щоб я пропав серед німців, і за те я був їм дуже вдячний.

ЗНОВУ СЕРЕД СВОЇХ

Попрощавшись з усіма в Оберетінгені, я спакував свій злиднений маєток до валізки і переїхав до табору Форцгайм. Я дістав велику кімнату, де відкрив кравецьку майстерню, а в куті відгородив коцом, придбав ліжко і там мешкав. Мені було набагато краще, бо хоч не мав статусу емігранта, зате був зі своїми людьми. Я часто згадував своє злиденне життя, коли працював на німецькій економії, де два роки дуже слабо відживлявся.

Треба взяти до уваги життя у Німеччині по війні, від 1945 до 1948 року. Там панувала страшна нужда, і більшість німецького населення голодувала. Гроші не мали вартости, товарів не вистачало, а харчові картки, як я вже згадував, були дуже скупі. Процвітала страшна спекуляція і на чорному ринку можна було все купити, розуміється, за великі гроші. Коли я денно заробив 15 марок, то не міг купити й буханки хліба, бо на чорному ринку вона коштувала 20 марок, а пачка цигарок – 50 марок або й більше. Так було протягом трьох років. У 1948 році Америка прийняла "Плян Маршалла", щоб відбудувати цілковито зруйновану Німеччину. "Плян Маршалла" відродив німецьку економіку і подіяв як якесь чудо.

Девальвовано марку вдесятеро: старих десять марок обмінювали на одну нову. Крім того, кожна особа одержала 40 нових марок на прожиток. У неділю вийшли нові гроші, а в понеділок уже появились товари у крамницях. Кожний витягав, що було заховане, щоб продати, бо гроші стали вартісні. Спекуляція і чорний ринок зникли за один день. Усі старалися мати працю, бо за нові гроші можна було все купити. Відома річ, що за десять років сильного економічного розвитку Німеччина стала найбільш розвинутою країною Європи.

У 1948 році трапилася цікава подія, що здивувала світ. Групи Української Повстанської Армії у повному озброєнні пробилися через Чехословаччину і Польщу до Австрії і Західньої Німеччини. Вони здали зброю американцям і розповіли світові про героїчну боротьбу нашого народу. Американці прийняли їх як героїв, надали політичний притулок і розмістили по переселенчих таборах. До Форцгайму прибуло коло 20 повстанців, люди дуже вшановували їх і допомагали, як могли.

Управа нашого табору закупила матеріал і додатки та доручила мені шити їм убрання, щоб хлопці виглядали як належить. Я був радий, що можу допомогти нашим хлопцям. Спочатку я був несміливий до них, бо дуже їх обожнював, але в розмові побачив, що це наші хлопці з дому, і ми стали добрими приятелями.

Одного дня прийшов до майстерні молодий хлопець з тих повстанців, щоб пошити убрання. Я взяв міру і записував, як пошити, але бачу, що звідкись знаю його...

Хлопець високий, блондин, волосся зачесане догори, і років на десять молодший за мене. Десь його бачив, але не можу собі пригадати. Оті сині очі, довге обличчя і високе чоло. Мені було цікаво, і я запитав:

— А звідки ви з дому?

— О, ви напевне не будете знати... Я з гір. Село Довге над Стриєм, повіт Дрогобич, — спокійно відповів він.

— От несподіванка, — вихопилося мені. — Я також з того села, Максим, що пішов у Дивізію.

— А я — Степан С. Може пам'ятаєте, моя мама померла на другий день, як я народився. Я виходив вас прощати, коли ви від'їжджали з села.

Ми щиро обнялися, як рідні брати, і хоч обидва були вояками, з радості і зворушення нам виступили сльози на очах. Степан часто приходив до мене, а я до нього, бо так багато було що розповідати про наше життя. Я розказав йому про свої переживання і пригоди за тих п'ять років, відколи залишив село і пішов у чужину. Степан був зацікавлений і слухав уважно, а потім розповів про своє життя. Його надзвичайні пригоди були майже не до повірення, і мої переживання у порівнянні з його виглядали дуже скромно.

РОЗПОВІДЬ СТЕПАНА

— Знаєш, Максиме, коли ви, хлопці, від'їхали тієї осені до Дивізії, у нас вдома настав неспокійний час. Мій батько Дмитро ще вліті 1943 року пішов до УПА, бо його мали забрати до Німеччини на роботу, а він не хотів мене самого залишати. Мені було тоді неповних 15 років. По нього приїздили німці до хати, і я розумів, що вони можуть забрати мене за те, що батько не поїхав. Дії УПА набирали сили, і вже відбулися бої з німцями у Ластівках і на Майдані. Були вбиті німецькі вояки, і німці за кару брали невинних людей як закладників і прилюдно вішали на ринку в Дрогобичі. Десять за одного німця. Ситуація ставала щораз гіршою, і молодь втікала в ліс до повстанців. На початку грудня 1943 року я взяв харчі і одяг на дорогу, попрощався з бабусею і також пішов до УПА.

Снігу ще не було, але дерева стояли білі від інюю і виглядали, як взимку. Я перейшов Високий Верх, глянув

ще раз на село в долині і пішов лісами на південь через Майдан, щораз вище у гори. Йшов я, аж почало вечоріти. Раптом почув, як за потоком коло мене заворушилися якісь постаті і хтось крикнув "Стій, бо стріляю!" Я став як вкопаний, і в тій хвилині напроти мене вийшли з-за ялиць два повстанці. Перевірівши мене, запитали: "Хто ти є і чого сюди прийшов?" Відповів, що хочу зголоситися до повстанців, а також знайти свого батька, який уже півроку є в УПА.

Вони щось пошептали між собою і сказали йти з ними. Стемніло, коли ми прийшли до якоїсь колиби. При блідому світлі ліхтарні коло малого стола сиділо трое мужчин. Ті два, що мене привели, щось їм розказували про мене, а потім один з тих, що були за столиком, підійшов до мене, привітався та й каже: "Мене кличуть 'Яструб'. Я знаю твого батька, він добрий вояк і гарний чоловік. Ти з дороги змучений, підеш переспатися, а завтра ми тебе запишемо і приділимо до частини. Доброї ночі!"

Мене завели до криївки, я підкріпився харчами, що взяв з дому, і відразу заснув. На другий день приділили до третьої чоти вишкільників, дали кріса і сказали вибрати собі псевдо, бо такий закон у повстанців, що треба мати псевдо. А мені тільки 15 років, переступаю з ноги на ногу і нічого не можу придумати. Хлопці навколо мене регочуть і пропонують різні назви. Врешті один з них каже: "Ти мавш голову, то вживай свій розум" – "О, Розум. Це гарне ім'я!" – закричали всі і прозвали мене "Розумом".

Увечорі повернувся батько. Він був втомлений з далекої виправи, але дуже зрадив, побачивши мене. Обнявши, був дуже зворушений і почав говорити: "Степане, моя єдина дитино! Ти прийшов до нас, повстанців, бо нема тобі вдома спокою. Такий світ настав. Ну, але нічого. Ми будемо разом, і Бог допоможе перебути цей тяжкий час. Як там бабуня і що нового в селі?"

Ми сиділи довго поза північ і я розповідав про все, що сталося за тих кілька місяців, відколи батько пішов з дому.

Цілу зиму мене вчили військового ремесла. Я вже знав, як орудувати різною зброєю, як влаштовувати засідки на ворога, як прориватися з оточення, і швидко орієнтувався у критичній ситуації.

Прийшла весна 1944 року. Ми виглядали як регулярна армія, були добре вишколені і мали бойовий дух. Мене брали до малих акцій, щоб загартувався до бойових дій.

Наша розвідка доносила, що наближається східній фронт і незабаром прийдуть червоні. Потім ми довідалися про бої нашої Дивізії під Бродами. Вона боролася завзято, але була розбита, бо більшовики прорвали фронт, і німці відступили. Здані самі на себе, багато дивізійників загинуло у нерівній боротьбі, і тільки частині вдалося прорватися на захід. Деякі дісталися до УПА.

У серпні 1944-го совети зайняли наше село. Вони відразу мобілізували всіх мужчин і забрали в Червону армію. Кілька тижнів показували, як марширувати і стріляти, а потім відразу погнали на фронт. У селі залишилися тільки старі, жінки і діти.

Восени 1944 і взимі 1945 року УПА контролювала великі простори Галичини і Волині. Ми всюди охороняли населення, вели бої з новим окупантом. Я навчився, як боротися в підпіллі і привик до повстанського життя. Познайомився з молододю дівчиною, що звалася Настя. Вона була нашою зв'язковою, була вродлива і дуже відважна. Ми залюбилися і кожну вільну хвилину проводили разом.

Минуло півтора року, як я був у повстанцях. 8 травня 1945-го капітулювала Німеччина, і війна в Європі закінчилася. Ми сподівалися, що західні держави, розбивши Гітлера, підуть на Советський Союз. Але надія не сповнилася. Замість того вони віддали советам пів Європи.

Сталін кинув проти нас цілі дивізії. Для нас це була боротьба не на життя, а на смерть. Але ми трималися і ще два роки боролися, як герої. Були великі бої і за той час ми втратили 5 тисяч вбитими, а червоних полягло близько 30 тисяч. Аж у 1947-му нас притиснули. Розвідка повідомляла, що 20 дивізій, літаки і танки йшли на нас. Ми відступали далі і ще трималися до весни 1948 року. Там, у недоступних горах, відрізані від наших людей, ситуація стала безнадійною для нас. Не було змоги далі боротися, і ми розділилися. Більша частина повстанців вийшла з підпілля з відповідними документами і законспірувалася. Решту поділено на малі групи і вислано на захід. По тяжких боях ми перейшли Чехословаччину і Австрію,

дісталися до Західньої Німеччини і здали зброю американській армії. Ми розповіли про нашу боротьбу, нам дали право азилу. Так я потрапив сюди, у ваш табір.

— Степане, ти щасливий, що залишився живий і опинився на волі. А що сталося з твоїм батьком? — запитав я.

— Батько загинув у рідному селі вліті 1947 року, — відповів Степан. — Зі своїм відділом він брав участь у запеклих боях чотири роки і завдав червоним значних втрат. Совети призначили велику нагороду тому, хто його видасть, але вони не могли його піймати. Тоді на весні 1947-го вони помстилися — забрали батькову маму до району і там у тюрмі дуже мучили, щоб сказала, де її син. Мати була старенька і померла в тюрмі від тортур. Потім совети пішли в село на цвинтар і висадили динамітом гріб моєї матері. Цього батько не міг простити.

ОСТАННЯ ВІДПЛАТА

— Батько сказав, що йде в село, щоб помститися за смерть матері і знеславлення гробу Марії, яку він дуже любив. Я хотів іти з ним, та він сказав: "Дорогий сину! Ти є все, що залишилося у мене на цьому світі, і я хочу, щоб ти не загинув. Я вже не вернуся назад, а ти молодий, тож старайся пережити і не забудь мене".

Ще зорі світили на західньому небі, а на сході проби- вався світанок, як батько у повному озброєнні пішов у село. Коли вранці відкрили сільраду, він зайшов досере- дини і сказав, що є з повстанської армії, нехай задзвонять до району, бо він піддається. Хай приїжджають по нього. Потім він післав усіх додому, а сам приготувався до останньої відплати і чекав. Десь за дві години приїхала машина. Було їх сімох — у синіх шапках, з органів НКВД, герої СССР і цвіт соціалізму. Лейтенант Сухін першим вискочив з машини і дав команду: "Окружити дом і взять бандіта живим". Енкаведисти, озброєні до зубів, в одну мить зірвалися на ноги і побігли до будинку. Зсередини глухо затріскотів скоростріл, і чотирьох їх упало на дорогу. Сухін автоматично скочив у рів і крикнув: "Товариші, це засідка, залягайте і відкривайте огонь"... Посипалися серії з автоматів на будинок сільради батько повалився на підлогу. Потім кинули газову бомбу

всередину, і батькові забракло віддиху. З останніх сил він звівся на ноги, підняв руки вгору і вийшов надвір. Трьох їх обскочили батька, радіючи, що взяли живим. Але батько ще встиг відбезпечити гранату, що тримав у руці. про- гримів сильний вибух, і всі попадали. Усе закінчилося... Залишився тільки лейтенант Сухін. Він пішов до телефону, але телефон не працював. Поскладавши трупи своїх товаришів і труп батька на машину, сів і поїхав у сусіднє село, щоб зателефонувати по допомогу, бо повертати самому було небезпечно. Він поїхав гостинцем через Дубину, щоб, переїхавши ріку Стрий, в Рибнику задзвонити до району. В кінці літа Стрий висихав, і води стає заледве по коліна. Машина переїхала ріку і досягала другого берега. Ми, повстанці, вже чекали там на нього. Серія з автомата, і лейтенант Сухін звалився на кермове колесо. Машина стала. Ми прийшли до машини, знайшли тіло батька і забрали зі собою.

Машину спрямували надолину рікою: положили великий камінь на педаль газу, і вона поїхала. Недалеко була велика безодня над скалою, що звали Надвір. Там машина потонула у прірві 30-метрової глибини.

Батька ми поховали на Великому Верху, звідки видно його село. В районі, мабуть, ніколи не дізналися, що сталося з енкаведистами, бо ніхто не повернувся. Тільки сліди крові коло сільради свідчили, що там відбулася завзята боротьба. Совети потім післали багато війська в нашу околицю. Були запеклі бої і великі втрати по обох боках. Полягло багато червоних за батька Сталіна, але вони мали й успіхи. Більшовики оточили відділ повстанців у лісі, на південь від нашого села. Облавників було так багато, що наші хлопці не мали змоги вирватися з оточення. Вони боролися до кінця і встелили трупами червоних цілий ліс. Але сила перемогла, і п'ятнадцятеро важко поранених повстанців не встигли відібрати собі життя. Їх забрали до нашого села і розстріляли на очах усіх людей.

У ПОЛОНІ ЧЕРВОНИХ

— Ми відступали щораз далі в гори тієї осені 1947 року. Але ворог, як саранча, йшов за нами. Дивізія за дивізією. У листопаді відбувся вирішальний бій в околиці міста Турка. Ми старалися не приймати відкритих боїв, бо

сили ворога були вдсятеро більші. Тому маневрували між частинами ворога і з засідок робили великі спустошення в їх рядах. Коли потім вони обсадили військом усі місця, ми не мали куди рушитися і довелося прийняти відкритий бій. Ми мусіли вирватися з того котла. В тяжких боях нам вдалося прорвати ворожу лінію, і ми повільно відступали в сторону чеської границі. Та ворог далі наступав. Тоді я був поранений кулею у ліве плече. Я впав на землю і бачив, що хлопці відступили, а я залишився сам.

Я знав, що останній набій маю мати для себе, щоб стрілити собі в голову і не попасти живим у руки ворога. Я бачив, як бігли червоні, наставивши дула автоматів у мої груди. Я готовий був застрілитися, але в останній хвилині побачив серед облавників високої ранґи старшину, то пустив кулю йому в чоло. Він крикнув і повалився на землю, а я почув, як хтось сильно вдарив мене по голові. Ліс почав шалено крутитися, а земля розступилася під мною і я летів у безодню. Потім стало темно, настала мертва тиша, і я вже більше нічого не відчував.

Пробудився у підвалі тюрми в Турці. Було нас там чотирьох повстанців. Надо мною схилився друг "Буревій", а інших двох я не знав. Вони виглядали як брати. Наступного дня нас забрали на допити. Завели нагору і впустили до великої кімнати. Я став кліпати повіками, бо світло разило очі. Потім побачив великий стіл і трьох мужчин, що переглядали папери. Там було більше в'язнів, що чекали своєї черги. Вони стояли спокійно, тільки деякі з них були нервові. Я чекав там зо три години. Крутилося в голові, а голова була тяжка, бо останні 24 години я не міг перестати трястися від холоду в підвалі. Вартові приводили в'язнів до столу — один за одним. Ті три питали кожного ім'я, зайняття і до якої частини належав.

Закликали мене.

— Ти називаєшся Степан, псевдо "Розум". Так чи ні?

Не було сенсу заперечувати, бо вони знали, і я підтвердив:

— Так.

— Де є командир "Яструб"?

— Я не знаю.

— Ти був з ним цілий місяць.

– Ні, – відповів я.

Вони писали хвилину, а потім вартовий вивів мене на коридор. Там, між двома вартовими, чекали три мої друзі. "Буревій" запитав вартового:

– Це був допит чи присуд?

– Присуд.

– Що вони з нами зроблять?

– Присуд буде відчитаний в камері, – відповів сухо вартовий.

В дійсності нашою камерою служила пивниця у великому будинку. Там було страшно холодно, бо був протяг. Ми тряслися від холоду цілу ніч, але і вдень не ставало тепліше. Нашу пивницю розділювала стіна, і було чути, що там, за стіною, також сиділи в'язні. У нашій камері була лавка і чотири сінники. Світла не було. Коли нас привели назад, ми посідали і чекали в темноті.

Коло восьмої години вечора до камери прийшов старший лейтенант з двома військовими. Він тримав список у руках і запитав:

– Яке їх ім'я? О, так: "Буревій", "Смерека", "Розум" і "Ластівка". – Він глянув на папір при світлі ліхтарні і сказав: – "Буревій", ти засуджений на смерть. Будеш розстріляний завтра вранці. – А по хвилині додав: – І ті три також. – Віддавши військовий салют, вийшов.

– Що я тобі казав, – промовив "Смерека".

– О, так, – відповів я, – ми засуджені на смерть і це великий удар для "Ластівки", бо він ще дитина, може має 16 років. Не знаю, як він це витримає.

Він був білий, як стіна, страх змінив його лице.

Мені не давала спокою думка про смерть. Я ніколи не думав про смерть, бо не було причини, а тепер причина була, і я не міг нічого зробити, щоб не думати про неї. Я не міг цілком усвідомити собі свого становища і був цікавий знати, чи буде боляче, коли кулі прошиватимуть моє тіло. У підвалі було досить холодно, але я був цілий мокрий. Коли діткнувся до волосся, то воно було злиплене як гума, а сорочка мокра і прилипла до тіла.

Нарешті "Ластівка" запитав:

– Чи це треба довго мучитися?

– О, ні, взагалі ні, – "потішив" його "Буревій". – Це триває не довго, але я чув, що часом мусять стріляти другий раз. Якщо перша сальва не попаде у важливі

частини тіла, тоді вони мусять заряджати кріси і прицілюватися знову, а це забирає трохи часу.

Я встав і підійшов до стіни, де вгорі виднівся отвір. Небо було чудове, я бачив Великий Віз, що виразно відбивався на тлі темного неба. Спогади з життя пересувалися перед очима. Я пригадав рідне село над рікою і свого батька, що загинув там. І свої дитячі роки з бабунею, що брала мене в поле, коли у жнива ходила жати жито, а я засипляв на межі. Все це неначе відбивалося на вечірньому небі. Я пригадав Настю, нашу зв'язкову, яка любила мене і може тепер чекає на мене. Я хотів про все це забути, бо вже належав до іншого світу — вранці мій труп заберуть і поховають у спільній могилі. Я не міг думати про щось інше, а тільки бачив, як мене ведуть під стіну. Я боронюся. А дула рушниць націлені в мої груди. Потім — сухий постріл, і все скінчилося.

Була третя година ночі. Я сів на лавку. Був виснажений думками і очі зліпалися до сну... Нараз мене пробудив страшний вибух, і я побачив червоний блиск вгорі, де був отвір. Коли розвіявся дим, у стіні видно було велику діру. Хтось скочив у пивницю з автоматом у руках і крикнув: "Хлопці, це ми, повстанці, швидко вискакуйте нагору, бо часу мало. Як збігнуться вартові, то ми всі пропали". Ми приставили лавку і троє з нас в одній секунді були надворі. Але я не міг вискочити, бо ліве плече було прострелене і рука висіла безвладно. Я підняв праву руку і хлопці витягнули мене. Ми бігли до дороги. У паркані була діра, а на дорозі чекала вантажна машина. Посідали в машину і бачили, як повстанці автоматами встеляли подвір'я трупами наступаючих вартових. Це тривало тільки з хвилину, а тоді останні хлопці вскочили у машину і на великій швидкості погнали через місто.

За годину ми вже були далеко в лісі, і машина зупинилася. Шофер, що провадив авто, скинув уніформу майора НКВД і привітався з нами: "Я — командир `Яструб`. Нам було тяжко рішитися іти в місто, щоб вас визволити з тюрми. Це те саме, що йти на певну смерть, але ми рискнули. В засідці здобули вантажне авто і зліквідували залогоу. Перебравшись в їхні мундири, поїхали по вас. Ми мали щастя — заїхали під тюрму і несподівано наскочили на будинок. А решта ви вже знаєте. Крім вас чотирьох, ми ще врятували семеро наших людей, що є тут з нами".

Ми пішли далі в ліс і зайшли у високі гори. Там знайшли наш відділ і після обміну домовленими знаками з'єдналися з ними. Хлопці пішли до своїх частин, а мене забрали до криївки, де був малий повстанський шпиталь. Завдяки лікарській опіці і відпочинку я швидко приходив до здоров'я. За місяць повернувся до своєї частини і знову став вояком. Взимі було досить спокійно, бо випали великі сніги. Але як прийшла весна 1948 року, совети почали загальний наступ на нас і становище повстанців стало критичним. Совети уклали договір з Польщею і Чехословакчиною і всі разом наступали на нас.

Провід Повстанської Армії вирішив припинити боротьбу, і повстанці законспірувалися між цивільним населенням. Мене включили в похідну групу, і після важких боїв ми дісталися до Західньої Німеччини...

— А що сталося з Настею? — запитав я по хвилині.

— Настя як побачила мене, то з радости не могла й слова промовити, — відповів Степан. — Як тільки вчула, що я вернувся живий, відразу прибігла до шпиталю побачити мене. Схилила голову на мої груди, а потім обняла і довго цілувала. Ми дійсно були щасливі. Вона сиділа годинами коло мене, коли я видужував, а потім кожную вільну хвилину ми були разом.

На весні 1948 року прийшов день розлуки. Настя не могла іти з нами в далеку дорогу. Для неї зроблено папери, вона поселилася в Самборі і влаштувалася на працю. Я не міг залишатися у рідному краю, бо шрамів на плечі не можна було заховати, і совети були б швидко викрили мене.

Прощання і розлука були для нас дуже болючі, бо ми були молоді і закохані. Але нам хотілося жити, і треба було погодитися з лукавою долею. Ми розійшлися, але солодкий спомин назавжди залишився у наших серцях. Я безмежно вдячний Всевишньому, що живий і здоровий і у вільній країні, але рідну землю і свій народ ніколи не забуду! — закінчив свою розповідь Степан.

ГІРКОТА РОЗЛУКИ

Минуло літо 1948 року і восени відбулося чимало змін. З нашого табору багато людей виїжджали в інші країни, і еміграція була дуже поживавлена. Виїздили до

Бельгії і Англії, а потім до Австралії, Канади, Америки. Мені було трохи шкода, що я не міг виїхати, але був радий, що врятувався від насильної репатріації, і став спокійний. Я бачив, що у Німеччині також можна жити.

Я часто зустрічався зі Степаном, він був повний життя і його цікавив увесь світ. Через мене він познайомився з родиною Ліди, і ми всі разом весело проводили час. Степан запізнав Віру, наймолодшу сестру Ліди, і вони почали ходити разом, а на початку жовтня побралися. У листопаді Степан з Вірою і ціла родина Сокальських виїхали до Австралії. Мені було тяжко розлучатися з людьми, котрі стали близькими приятелями, однак, я радів, що вони їдуть у світ і що для них відкрилося нове життя. Ми прощалися наче одна родина. Ліда була дуже зворушена і просила, щоб я старався емігрувати і приїхав до них. Степан співчував мені і казав, щоб я тримався на дусі. Минув місяць, і я одержав від них листи. Вони писали про дивний край на другому кінці світу, про те, що добре влаштувалися на працю і дуже задоволені. Навіть прислали мені австралійського фунта в подарунок. Потім я ще одержував від них листи взимку, а на весні 1949 року дістав останнього листа від Ліди. Вона писала: "Я так довго чекала на тебе, але мені вже 27 років, і час мати свою родину. Я вийшла заміж за австралійця, він є сином власника підприємства, де я працювала. Прощай, дорогий Максиме, хай наша любов залишиться милим спогадом у нашому житті! Вітає тебе ціла родина".

Я відписав і побажав їй багато щастя в подружньому житті. Більше від неї не було листів. Степан ще писав, але рідко.

РОДИННЕ ЖИТТЯ

Я був сам, а мені йшов 29 рік. Життя не стоїть на місці, і я почав думати, щоб когось собі підняти, що погодиться залишитися зі мною в Німеччині. Влітку 1949 року я познайомився зі своєю майбутньою дружиною. Називалася вона Парася, їй було 26 років і походила вона зі Станіславівщини. Була вдовою з маленькою дівчинкою, бо чоловік помер несподівано півтора року тому. Парася була вродливою жінкою, повна життєвої енергії і здібна до всього. Ми почали ходити разом, і за

кілька місяців – у грудні 1949 року – побралися. Весілля відбулося у лютому 1950-го. Хоч життя в переселенчих таборах було надто скромне, однак по довгих стараннях весілля вийшло нам дуже гарно. Ми взяли шлюб у нашій церкві, а гостина відбулася у залі, з музикою, і було багато людей. Навіть мій колишній майстер Луїс приїхав мотоциклом на весілля.

Управа табору повідомила мене, що тепер, маючи родину, я можу старатися про право на еміграцію. Я вповнив відповідні папери і чекав, що буде. Десь за тиждень приїхали два агенти американської розвідки (Сі-Ай-Ей), списали всі інформації і призначили мене на комісію у Штутгарті.

Був березень 1950 року, коли мене покликали. Я поїхав і пройшов перевірку, мені видали папери на право емігрувати і післали з ними до голови комісії, щоб підписав. Я сумнівався, чи він підпише мої папери, з двох причин: поперше, голова комісії був жидівського походження, а подруге, я служив у війську в німецькій уніформі. Я переживав, бо вирішувалася моя доля і доля моєї родини. Мене закликали до його бюро, і я побачив за столом чоловіка років сорок. Мені здалося, що я його десь зустрічав. Він ставив мені різні питання і пильно вдивлявся в обличчя. Виглядало, що він також мене знає. Раптом я пригадав, що це був той кацетник з поїзду в'язнів 1944 року, якому я кинув пайку хліба, а він сказав мені "Бог тобі допоможе". Тепер він питав мене: "Чи маєш родину вдома?" Згадка про родину мене дуже зворушила, бо я був переконаний, що всі вони загинули через мене, адже я був у Дивізії. Я з жалем відповів: "Ні, не маю нікого – всі загинули". Він співчутливо глянув на мене і сказав: "Я тебе розумію, бо я також не маю нікого з родини – всі загинули". Він підписав папери, подав мені руку і на прощання сказав: "Бог тобі допоможе". Я подякував йому і зворушений до краю пішов додому. По п'ятьох роках непевності і переживань я був як інші люди, і був щасливий. Маючи нарешті право на еміграцію, ми записалися до Канади і Америки. Нас покликали до Людвігсбургу на комісію для виїзду до Канади. Пройшли лікарську перевірку, але канадський консул відкинув нас.

Невдовзі табір у Форцгаймі розв'язали, і нас перевели до іншого табору у Баварії, до міста Траунштайн, де ми

жили рік. У кінці 1950 року у місті Бад Райхенгаль народилася друга дочка, Леся. Це в горах коло границі, звідки видно славне австрійське місто Зальцбург. Ми тепер чекали на папери на виїзд до Америки. Я працював у Траунштайні в німців кравцем.

На весні 1951 року і цей табір розв'язали, і нас перенесли на німецьку економію до Штутгарту. Я дістав роботу на залізниці, працював ночами – чистив спальні вагони. Життя наше було бідне, бо я заробляв небагато. Нас підтримувало на душі те, що ми мали приятелів, котрі вже виїхали до Америки і тепер старалися знайти нам спонзорів (поручителів).

ВИЇЗД ДО АМЕРИКИ

Нарешті восени 1951 року нас покликали на комісію на виїзд до Америки. Пройшли комісію, і консул підписав папери. Нас призначили на транспорт на 21 грудня. Спакували все, що мали, нас відвезли на залізничну станцію в Штутгарті, і ми поїхали поїздом через цілу Німеччину аж до порту Бременгафен. Там наступного дня сіли на американський військовий корабель, що називався "Генерал Грейлі". Вдосвіта 23 грудня корабель відплив, і ми поїхали в новий світ.

Пливли помалу, бо була сильна мряка, і цілий день бачили тільки море. Нас було близько півтори тисячі емігрантів з різних країн Східньої Європи. Ми мали військові ліжка у величезній залі під покладом корабля. Жінок і дітей примістили в кабінах корабля. Тому моя жінка і дві дочки спали окремо. Вдень я міг заходити до кабіни, поговорити з жінкою чи побавитися з дітьми. Ми також зустрічалися в їдальні під час обіду чи вечері. Харчі були добрі і дуже поживні.

Мене призначили до праці у харчовому магазині. Було нас з 20 чоловіків, ми доставляли харчі до кухні і робили порядки. У вільні хвилини знайомилися і розповідали про свої пригоди. Говорили всі по-німецьки, бо тільки тією мовою можна було розмовитися. Звичайно кожний розповідав, до якої місцевости в Америці їде і якої він національності. Було цікаво послухати, і все було добре, аж прийшла моя черга. Коли я сказав, що я – українець, то

зчинився крик. Спершу росіяни і поляки, а потім інші відразу заперечили, що жодних українців нема, є тільки руські або малороси. Я пробував переконати, що вони помиляються, бо українці – великий народ, але це їх ще більше розлютило. Деякі з них були такі злі, що сказали мені: вони можуть викинути в море і сліду по мені не залишиться. Я зрозумів, що війна принесла багато ненависти, і не було сенсу щось доказувати. Це був єдиний випадок, і пізніше, в Америці, я такого ніде не зустрів.

Наступного дня уранці ми приплили до англійського порту Довер, але не ставали і поплили на захід. Погода поправилася, і цілий день ми бачили скелі англійських берегів, що білили вдалині. Третього дня вже ніде не видно було землі, тільки безмежні води Атлантики навруги нас.

На четвертий день звіялася буря. Хвилі ставали щораз вищі, а вночі чути було, як скрипів корабель і нас кидало на всі боки. Пасажири похворіли на морську хворобу. Наступного дня буря бушувала ще сильніше і перемінилася в гураган. Не можна було виходити на поклад, бо хвилі накривали цілий корабель і переливалися на другу сторону. Я працював на кораблі і міг ходити всюди, тому закортіло вийти на поклад. Піднявся нагору, відкрив тяжкі двері і заглянув, що там твориться. Хвилі виглядали як гори, і коли вдарили в корабель, то він страшно стрясався і піднімався високо вгору. Коли хвиля перейшла, він падав неначе в безодню, зо сто метрів вниз. Я міцно тримався дверей, але коли вода накрила мене, то відчув небезпеку і швидко замкнув двері, щоб не змило з корабля. Потім я більше того не робив. Увечорі і вночі гураган досягнув свого вершка, вітер перевищував 120 миль на годину, а хвилі кидали кораблём, як м'ячиком, і здавалося, що нас затопить. Рефлектори корабля освічували дорогу попереду, а сирени гуділи безупинно, звіщаючи тривогу. Були поточнені люди і їм надавали лікарську допомогу. Нами страшно кидало і не можна було спати, я заснув аж над ранком.

Коли пробудився вранці, надворі було тихо, і наш корабель стояв на місці. Я підійшов до вікна. Море було спокійне, був погідний день. Недалеко нас я побачив

малий корабель, котрий був дуже похилений на бік, і здавалося, що він швидко затоне. Нам сказали, що це англійський вантажний корабель "Флаїнг Ентерпрайс", він віз якісь машини з Нью-Йорку до Англії. Гураган перевернув його на бік, і наш корабель тепер рятував його залогу. Наші човни забрали 50 людей залогі з того корабля і одного, що був убитий під час бурі, і привезли на наш корабель. Капітан залишився, не хотів покидати свого корабля. Ми стояли там майже три дні. Потім приїхав інший пароплав, прив'язав линвою той пошкоджений і потягнув до Англії. Ми знову рушили і поплили на захід. Різдво святкували на морі. 9 січня 1952 року далеко на обрії побачили землю – це були канадські береги. Море було тихе, вода прозора і видно було багато риб.

10 січня, під вечір, прибули до Нью-Йорку. Перше, що побачили, була Статуя Свободи, а потім ціле місто виринуло з-за обрію. Ми були 20 днів на морі. До нашого корабля підплило моторове судно, звідти висіло зо двадцять репортерів американської преси і піднялися на поклад. Вони випитували пасажирів про англійський розбитий корабель, і все записували та робили знімки. Багато від нас не довідалися, бо мало хто знав англійську мову, тому репортери залишили нас і пішли питати залогу корабля. Один з репортерів повідомив нас, що "Флаїнг Ентерпрайс" затонув 30 миль від Англії, бо урвалася линва. Капітан встиг вискочити в останній хвилині і його врятували.

Незабаром ми причалили до порту і побачили найбільше місто Америки Нью-Йорк. Вид був надзвичайний, я такого ніколи не бачив: високі хмародери простягалися навкруги, численні рєклями переливалися різними кольорами. Вуличний рух був такий колосальний, що виглядало, ніби сталося якесь нещастя і люди кудись втікають. Прийшов вечір, але надворі не стемніло, бо мільйони світел залляли місто і видно було як удень.

Наступного дня уранці ми, нові емігранти, зійшли з корабля і перший раз ступили на американську землю. Великі підймальні двигуни виладовували наші скрині і куферки. Я бачив, як люди плакали з радості, а деякі клякали і цілували землю. Нас поставили у довгі ряди, кожний зі своїми речами, і почалася митна контроля.

Сказали повідкривати багаж, і ми з жінкою журилися, чи все нам пропустять. Коли ми все повідкривали й інспектор побачив купу нашого злидненого барахла, то тільки подивився на фотоапарат та машину до шиття і сказав усе позакривати.

Потім прийшли представники різних допомогових організацій, котрі виробляли нам папери до Америки і ручилися за нас. Вони вичитували з листи ім`я кожного і забирали через браму на вулицю, де чекали автобуси, які завезли нас на залізничний двірць. Звідти кожний їхав до місця свого призначення. Нами опікувалася одна пані, вона дала нам квитки до Дітройту і 15 долярів на дорогу. Ми почувалися дуже щасливими, що сповнилася наша мрія і ми приїхали до Америки. Для відзначення такої радісної події накупили за цілий доляр чоколяди.

На поїзд треба було чекати майже дві години, то ми вийшли надвір подивитися на Нью-Йорк. Перейшли за ріг вулиці і загубилися. Нас напав страх, але наша пані пильнувала нас, йдучи позаду, і привела назад на двірць. По полудні всіли до поїзду і відїхали до Дітройту. Їхали цілу ніч і раннім ранком приїхали до міста призначення. В Дітройті на залізничному двірці чекали наші приятелі, що виробили нам папери до Америки – родина Черткових. Вони сердечно привітали нас, забрали до авта і привезли до своєї хати. Жили ми у них три тижні, поки я не знайшов працю. Я щодня сідав на автобус і їздив по цілому місті, і за два тижні дістав працю у сталеварні. Отримав першу платню, ми знайшли помешкання, заплатили трохи нашим приятелям за їх неоціненну поміч, і переїхали на свою квартиру. Ми не мали ніяких хатніх речей, але наші люди допомогли, чим могли. Хтось щось подарував, хтось щось позичив, і ми сяк-так влаштувалися на новому місці. Ми були вдячні тим добрим людям і чулися щасливими, що в нас почалося нове життя.

Українська громада в метрополії Дітройту була досить велика, і громадське життя було в повному розквіті. Завдяки новоприбулим емігрантам, які горнулися до свого, українське культурне життя відродилося. Ми працювали тяжко цілий тиждень, в неділю вранці йшли до своєї церкви, а по полудні – на наші національні імпрези.

Наше родинне життя складалося добре: дружина також знайшла працю, старша дочка пішла до школи, а

Леся мала третій рік. За три роки, в 1955-му, народилася третя дочка, Марійка. Треба було тяжко працювати, але життя проходило весело, бо ми були молоді.

Спогади про воєнні переживання і нашу Дивізію залишаться у моїй пам'яті на все життя. Наші дивізійники пішли служити Україні, і хоч багато з них постраждали, але витримали до кінця.

Ми не чекали, що квітами встелятимуть нам поворотну дорогу, але таки надіялися, що повернемося до своїх рідних, додому. Що зустрінемо і пригорнемо до серця батька і матір, милу дівчину, які так довго чекали нас... І побачимо знову рідне село чи місто, таке дороге для кожного з нас. Але доля нам мачухою стала. Чужі люди землю нашу загарбали, люде́й наших у Сибір вивезли, в рабів обернули. Не було куди вертатися і не було пощо. А ті, що повернулися, то тільки на муку і смерть. Ми залишилися на чужині, розсіяні по цілому світі. Ми заснували свої родини і тяжкою працею заробляли на життя.

Проїшли роки, наші буйні кучері посріблила сивина, і старість непомітно підкралася до нас. Але спомини залишилися, а думки летять у рідний край, до рідного народу. Він не загинув, він живе... І як не ми, то наші діти чи внуки повернуться колись на рідну землю. Не можна забути свій народ, бо такий закон природи. І такий Божий закон!

УКЛІН ТОБІ, РІДНА ЗЕМЛЕ!

У вересні 1991 року ми з дружиною поїхали на Україну.

Три тижні тому Україна стала незалежною державою. Сповнилася наша мрія. Вранці ми сіли на літак у Фініксі, Арізона, а по полудні були у Нью-Йорку. Ввечорі мали літак до Швейцарії і полетіли через Атлантик до Європи. Летіли через Англію і Францію, і за 8 годин приземлилися у Цюрісі, Швейцарія. Хмарний ранок після дощу створював почуття відсвіження. Після короткої перерви автобусом нас перевезли на лєтовище і ми відлетіли до Будапешту. За дві години приземлилися у столиці Мадярщини. Будапешт – велике місто, розкинуте по обох боках Дунаю, з історичними пам'ятниками і великою індустрією. Там ми пройшли митну контролю і по полудні відлетіли до

Львова. Пролітали над горами Карпатами, покритими лісами, а потім видно було наші села і міста. Рідна земля!..

За годину приземлилися у Львові. Обслуга на літосі – військові люди, не знати, чи це росіяни, чи наші, але говорять по-українськи. Після перевірки документів і багажу автобусом їдемо до готелю „Дністер”. Там на нас вже чекала родина: братова жінка і син, і моя сестра (від другого шлюбу мого батька). Привітання дуже зворушливі, бо минуло 48 років, як я залишив свою родину. Ми дістали кімнату в готелі, принесли наші пакунки. По короткій розмові з рідними беремо дві валізки з подарунками, сідаємо в авто, що винайняла родина, і відїжджаємо до Трускавця.

Темніло, коли залишали Львів. Дорога спочатку була добра, а потім ставала щораз гіршою. Ми їхали через Миколаїв. Великі фабрики цементу страшно занечистили місто. Все покрите сивим порохом, а вулиці, будинки і дерева виглядали наче присипані брудним снігом. Ми з жінкою дивувалися, як там можуть жити люди. Проїжджали багато сіл, але в темноті важко було бачити хати. Дороги через села мали великі вибоїни. Треба було три години, щоб проїхати 120 кілометрів, але ми щасливо дісталися до Трускавця. Містечко гарне, курортне, багато санаторій.

Приїхали під будинок, де мешкала моя братова, і по сходах зайшли до квартири на третьому поверсі. Біднота впадала в очі, але стіл, застелений білою скатертю, був заповнений різними харчами. Це викликало вродистий настрій. Прийшла Гєня – братова дочка, з чоловіком. Вона дуже пригортала нас і зі зворушення не могла знайти слів, щоб висказати свою радість. Щаслива хвилина зворушила нас усіх. Бракувало тільки мого дорогого брата Миколи, що помер чотири роки тому, маючи 56 літ. Нас дуже гарно пригощали, це була найкраща гостина в моєму житті. Ми сиділи до ранку, бо хотілося розказати все за тих 48 років розлуки.

Уранці моя дружина відїхала до Львова, щоб там зустріти свого брата. Я залишився на чотири дні, бо хотів побути з родиною і відвідати рідне село. Два дні оглядав Трускавець – церкви, санаторії, джерела мінеральних вод. Ходив на ярмарок, відвідував братову могилу, їздив у Дрогобич. У крамницях товарів мало, але хліба не бракує.

На третій день ми поїхали до мого села. Борислав, Східниця, Рибник і ріка Стрий пригадали мені молоді літа. Переїхали ріку, і я вже у рідному селі Довге. На хвилину видалося, що це сон або міраж. Але гори, покриті лісами, і сіножаті на схилах гір та поля коло села були ті самі, що я покинув у молодості. Лише село дуже змінилося. Не було солом'яних стріх, але хати дуже убогі, а дороги такі погані, що трудно приїхати в село. Половину села совети переселили до інших місцевостей, бо за селом будували греблю і село мало бути затоплене, щоб доставляти воду до великих міст. На місцях, де були хати переселених людей, залишилися самі звалища, покриті бур'янами. Ми насилу дісталися до хати стрийка Івана. Де-не-де болото було по коліна, але сильна машина під орудою мого братанича Яця переїжджала найгіршу дорогу. Хата була замкнена, а стрийка ми знайшли в городі, копав картоплю. Він старий, а одяг такий нещасний, мабуть, старший за нього.

– Стрийку Іване, – кличе Яць, – ходіть сюди, бо приїхав Максим з Америки!

– Що за Максим? – питає стрийко.

– Ну та ваш братанич, що го німаки забрали до войска.

Стрийко підходить і довго придивляється до мене, а відтак простягає руку і каже:

– Як ся маєш, Максиме? – і запрошує до хати.

То була та старенька хата, в якій я народився. В середині хата перероблена: поставлена підлога з дощок, печі нема, а на стелі електричне світло.

Стрийко приймає нас. Має пом'яту картоплю і горілку. Нема що дивуватися – йому 75 років. Розповідав, що німці забрали його до Німеччини. Робив у шахті в місті Бохумі. По війні шукав за мною, але не знайшов і поїхав додому. Жінка давно померла, він живе сам один, бо діти переселилися до Борислава. Йдемо в город, там ще яблуні, що тато садив. Нашої хати, яку тато будував, нема, тільки видно руїни печі, зарослі травкою. Потім ми ходили оглядати нашу церкву, яку люди тепер відбудовують. На цвинтарі я відвідав могили рідних.

Приходило багато людей, щоб мене побачити і поговорити. Я розповідав їм про Америку, а вони – про тяжкі часи під советами і скільки загинуло наших людей. Я прощався з болем серця з моїм стрийком, сусідами і дав

їм кілька долярів, щоб колись згадали мене. Ми переїхали ріку на другу сторону села, там було весілля, музики грали коломийки. Але в нас було мало часу, бо вже вечоріло, то ми хвилинку поговорили з людьми і відїхали з села. Ледве переїхали через скалу над проваллям. Я востаннє поглянув на рідне село, ріку, поля, такі дорогі мені. Потім усе заховалося у вечірній темноті, і ми відїхали до Трускавця. Залишився дорогий спомин, а серце бажало вернутися колись знову.

Наступного дня вранці мої рідні і я сіли в електричний поїзд і поїхали до Львова. Хоч життя там бідне, але транспорт працює і поїзди ходять нормально. Погода була надзвичайно гарна, і приємно було оглядати з поїзду села і міста рідного краю.

Моя дружина і її брат чекали на нас у готелі. Вони повернулися вчора з Івано-Франківська, де дружина відвідала свої околиці і рідне село Тисьменичани. Ми всі разом провели цілий день за щирою розмовою, бо так багато було що розповідати за тих 48 років розлуки. Увечері ми довго прощали мою родину, і вони відїхали додому.

Наступних два дні оглядали Львів. На вулицях великий рух: трамваї, автобуси і багато авт. Навкруги історичні будівлі, парки, пам'ятники – це історія століть дивилася на нас. Ми оглядали ринок, університет, оборонні вали, молилися в катедрі святого Юра. У місті багато крамниць, та мало товару. Але життя йде, всюди повно людей, гарно вбрані, привітні.

Один тиждень пройшов швидко. Ми сіли в автобус і відїхали до Тернополя. По дорозі бачили гарні чорноземні поля, гаї, села вдалині. Коло Збаража оглядали стрілецьку могилу, робили знімки. Тернопіль – місто дуже гарне. Багато парків і велике озеро в долині. Наш готель "Тернопіль" – над самим озером. Була неділя, ми пішли до церкви, а потім оглядали місто. Наступного дня приїхав Василь, брат моєї дружини, і забрав нас до своєї родини до Бродів. Пригадався 1944 рік і трагедія нашої Дивізії, що була розбита під Бродами. Згадка про цю сумну подію викликала жаль у моїй душі.

Василева родина – дочка Тетяна і чоловік Віктор – гарні люди, обоє дентисти, нас дуже гарно приймали. Ми їздили відвідати Почаїв, славне відпустове місце, і

Берестечко, де був великий бій за гетьмана Хмельницького. Там тепер стоїть гарний пам'ятник козакам, музей про битву під Берестечком і дві старовинні церкви. У Бродах пробули три дні, а тоді родина привезла нас назад до готелю в Тернопіль. На другий день неділя, і час повертатися до Америки. По обіді відвезли нас на залізничну станцію. Надійшов швидкий поїзд Москва—Будапешт. Ми попрощалися з Василем і всіли до спальних вагонів. У кожному переділі – по чотири ліжка і столик, і на перший погляд виглядає гарно. Пізніше, як ми придивилися, то побачили, що там було брудно і таргани лазили по стінах.

Звечоріло, ми переїхали Львів, потім Стрий і Лавочне і прибули до прикордонного пункту Чоп. Там була митна контроля і зміна коліс на європейський стандарт. Довелося чекати чотири години. Вранці відїхали і на полудне були в Будапешті. Мадярські міста і села у кращому стані, ніж в Галичині. По полудні оглядали столицю Мадярщини. Вільна економіка, повно товарів, але дуже дорого. Накупили деяких речей на пам'ятку. Розмовитися можна по-англійськи або по-німецьки. Переночували в готелі "Елізабет", а вранці відїхали на летовище і відлетіли до Швейцарії. У Цюрісі за дві години всіли в швейцарський літак "Свіс Ейр" і відлетіли до Нью-Йорку. Там пересіли на літак до Фініксу і ввечорі були вдома. 25 годин в дорозі, і ми досить стомилися. Але були щасливі, що побачили рідний край і свої родини.

ЕПІЛОГ

Свої скромні спомини я написав, відновивши в пам'яті події давноминулих літ. Крім особистих переживань, старався описати життя українського села, життя у Дивізії "Галичина" і в Українській Повстанській Армії. Це частина нашої історії і ми цього не можемо забувати.

Минуло багато років, і хочу згадати про дальшу долю людей і про місцевості, які описую у своїх споминах.

Степан і Ліда виїхали до Австралії, до Мельбурну, і по кількох роках ми загубили зв'язок.

Михась дістався до Канади, тепер живе у Сполучених Штатах Америки.

Славко виїхав до Франції і мешкає у Парижі.

Деякі дивізійники з мого села живуть в Англії.

Вишкільні табори Дивізії Гайделяґер і Нойгамер є тепер під Польщею.

Переселенські табори, в яких я перебував по війні, – Етлінґен, Форцгайм і Траунштайн – тепер є вишкільними таборами німецького війська.

Кравецька майстерня в Оберетінґу більше не існує.

Про англійський корабель "Флаїнг Ентерпрайс", що затонув в Атлантиці і наш корабель урятував його залогу, зроблений документальний фільм і його показують на телевізії.

ДАЛЬША ДОЛЯ ДИВІЗІЇ "ГАЛИЧИНА"

При кінці березня 1945 року Дивізію перевезли з Югославії до Австрії. Там вона героїчно боролася у Фельдбаху і Гляйхенбурзі і стримувала Червону армію до половини квітня. У тяжких боях Дивізія зазнала великих втрат.

18 квітня генерал Павло Шандрук вів переговори з німецьким штабом і створив з Дивізії Українську Армію.

25 квітня Дивізія склала присягу Україні.

30 квітня німецьке командування цілком передало Дивізію українському проводові.

7 травня Дивізія покинула фронт і через Грац марширувала до західніх альянтів.

10 травня совети сильно бомбардували Дивізію і були великі втрати.

12 травня Дивізія піддалася альянтам і склала зброю. Більша частина піддалася американській армії, а решта – англійській.

Підписано договір, що дивізійники не будуть віддані советам, бо вони є польськими громадянами.

Англійська армія перебрала всіх дивізійників і перевезла їх до табору полонених в Ріміні, Італія. Дивізійники перебували там у полоні два роки. В Ріміні ген. Шандрук контактувався з капеляном Дивізії отцем Вояковським. Капелян їздив до Ватикану і просив Папу вплинути на альянтів і врятувати Дивізію від депортації. Папа погодився, бо галичани – католики. Він дав знати, що Ватикан є проти насильної депортації, і альянти погодилися.

У травні 1947 року Англія перевезла дивізійників з Ріміні до табору полонених в Англію.

У вересні 1948 року Англія звільнила всіх хлопців з полону.

